

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“MİLLİ HESABLAR SİSTEMİ ƏSASINDA DÖVLƏT QURUMLARININ
FƏALİYYƏTİNİN STATİSTİK TƏDQIQI”**
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Məmmədov Ülvü Əlövsət

BAKİ – 2020

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d.,dos. Əhmədov Fariz Saleh

_____ **imza**

“ ___ ” _____ **20__-ci il**

“MİLLİ HESABLAR SİSTEMİ ƏSASINDA DÖVLƏT QURUMLARININ
FƏALİYYƏTİNİN STATİSTİK TƏDQIQI”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060406 - Statistika

İxtisaslaşma: Müəssisələrin statistikasi

Qrup: 700

Magistrant
Məmmədov Ülvi Ələvsət

_____ **imza**

Elmi rəhbər
i.e.n. dos., Teymurova Vüsalə Eybulla

_____ **imza**

Program rəhbəri
i.ü.f.d. dos., Hübətova Suqra İnqilab

_____ **imza**

Kafedra müdiri
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi

_____ **imza**

BAKI – 2020

Elm andı

Mən, Məmmədov Ülvi Ələvsət and içirəm ki, “Milli hesablar sistemi əsasında dövlət qurumlarının fəaliyyətinin statistik tədqiqi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

MİLLİ HESABLAR SİSTEMİ ƏSASINDA DÖVLƏT QURUMLARININ FƏALİYYƏTİNİN STATİSTİK TƏDQIQI

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət idarəetmə orqanlarının təbiəti və tendensiyalarını aydın şəkildə başa düşməklə, dövlətin gəlirləri və xərcləri, dövlət borcları və s. haqqında məlumatlar əldə etməklə, ölkənin hazırkı mərhələdə inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmək imkanına malik olmaq olur. Bu proseslərin və hadisələrin monitorinqi üçün ən əlverişli vasitələr "Dövlət idarəetməsi" və ölkənin dövlət büdcəsi üçün milli hesablar sistemidir. Müasir dövlət ölkənin bütün sakinlərinin maraqlarına uyğun ictimai fayda və xidmətlərin effektlərini yaratmaq və istifadə etmək funksiyasını həyata keçirir, sosial-iqtisadi həyatda fəal iştirak edir. Ölkənin bazar iqtisadiyyatına keçməsi ölkənin statistik təcrübələrində milli mühasibat uçotu sisteminin və mühasibat uçotu və statistika üzrə beynəlxalq standartların prinsiplərini və metodik şərtlərini bazar münasibətlərinin xüsusiyyətlərinə maksimum uyğun olaraq tətbiq edilməsini tələb edirdi, bu da hökumət fəaliyyətinə aiddir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi iqtisadi inkişafın hazırkı mərhələsində milli hesablar sisteminin müddəaları və statistik göstəriciləri əsasında Azərbaycan dövlət qurumlarının fəaliyyətinin statistik tədqiqatıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün Azərbaycanda dövlət qurumlarının sektorunun fəaliyyət sahəsinin statistik tədqiqat obyektini kimi sərhədlərini aydınlaşdırmaq; dövlət idarəetməsinin tərkibini və xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək; statistik göstəricilər sistemində dövlət idarəetməsinin fəaliyyətini əks etdirmək və s. kimi mühüm vəzifələrin həlli dissertasiyanın qarşısına qoyulmuşdur.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat zamanı statistik – ekonometrik metodlardan, habelə təsviri statistikanın metodlarından olan qrafik metod, korrelyasiya-reqressiya metodu, müqayisəli təhlildən istifadə edilmiş, müvafiq program tətbiqlərindən nəticələrin müəyyən edilməsində yararlanılmışdır.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik məcmuələrinin məlumatları, BMT-nin Statistika Komissiyasının materialları, MDB Statistika Komitəsinin metodik materialları, AR Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytında yerləşdirilən hesabatları, eləcə də, kitab və dərsliklər, məqalələr təşkil etmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Dövlət qurumlarının fəaliyyətinin statistik problemləri həm daxili, həm də xarici ədəbiyyatda az öyrənilmişdir. Digər tərəfdən, dövlət qurumlarının fəaliyyətinin problemi MHS-də deyil, həmçinin dövlət maliyyə statistikasına da araşdırılır.

Tədqiqatın nəticələri: Tədqiqat zamanı sektorun göstəricilərinin dinamikası öyrənilmiş, müvafiq ekonometrik modellər qurulmuş, program tətbiqləri sayəsində əldə edilən nəticələr şərh edilmişdir.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqatın işindən iqtisadçılar tərəfindən iqtisadi artımın qiymətləndirilməsi MHS göstəricilərinin müqayisəli təhlili, habelə dövlət idarələri sektorunun hesablarının göstəricilərinin hərtərəfli təhlilinə kömək edə bilər, mənbə kimi istifadə edilə bilər. Dissertasiyanın bəzi müddəaları iqtisad yönümlü ali təhsil müəssisələrində MHS kursunun tədrisinə dair materiallarda və s. kimi istifadə edilə bilər.

Açar sözlər : MHS, dövlət qurumları, "Dövlət idarələri" sektoru, statistik təhlil, korrelyasiya təhlili, reqressiya modeli

STATISTICAL STUDY OF THE ACTIVITIES OF GOVERNMENT AGENCIES BASED ON THE SYSTEM OF NATIONAL ACCOUNTS

SUMMARY

Relevance of the research: With a clear understanding of the nature and trends of public administration in a modern market economy, government revenues and expenditures, public debt, etc. By obtaining information about the country, it is possible to determine the direction of development of the country at this stage. The most convenient means for monitoring these processes and events are "public administration" and the system of national accounts for the state budget of the country. The modern state performs the function of creating and using the effects of public benefits and services in accordance with the interests of all residents of the country, actively participates in socio-economic life. The country's transition to a market economy required the application of the principles and methodological conditions of the national accounting system and international standards in accounting and statistics in the country's statistical practices in accordance with the characteristics of market relations, which applies to government activities.

Objectives and missions of the research: The purpose of the study is a statistical study of the activities of Azerbaijani government agencies on the basis of the provisions and statistical indicators of the system of national accounts at the current stage of economic development. To achieve this goal, to clarify the boundaries of the field of activity of the public sector in Azerbaijan as an object of statistical research; to determine the composition and features of public administration; to reflect the activity of public administration in the system of statistical indicators, etc. The solution of such important tasks is set before the dissertation.

Research methodology: During the research, statistical-econometric methods, as well as graphical method, correlation-regression method, comparative analysis were used, and relevant software applications were used to determine the results.

Information sources of the research: The information base of the research consists of data of annual collections of the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, materials of the UN Statistical Commission, methodical materials of the CIS Statistics Committee, reports posted on the official website of the State Statistics Committee, as well as books, textbooks and articles.

Restrictions of the research: Statistical problems of the activities of government agencies have been little studied in both domestic and foreign literature. On the other hand, the problem of the activities of government agencies is investigated not only in the SNA, but also in public financial statistics.

Results of the research: During the research, the dynamics of the sector's indicators were studied, appropriate econometric models were built, and the results obtained through software applications were interpreted.

Scientific and practical significance of the results: The study's assessment of economic growth by economists can be used as a source for a comparative analysis of SNA indicators, as well as a comprehensive analysis of public sector sector accounts. Some provisions of the dissertation are included in the materials on teaching the SNA course in economic-oriented higher education institutions, etc. can be used as.

Keywords: IFRS, government agencies, public administration sector, statistical analysis, correlation analysis, regression model

MÜNDƏRİCAT

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

MHS	Milli hesablar sistemi
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
DB	Dünya bankı
AİB	Avropa İqtisadi Birliyi
ATƏT	Avropada əməkdaşlıq və təhlükəsizlik təşkilatı
İƏİT	İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı
AMB	Azərbaycan Mərkəzi Bankı
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
ÜƏD	Ümumi əlavə dəyər
Aİ	Aralıq istehlak
ÜB	Ümumi buraxılış
DMS	Dövlət maliyyəsi statistikasını
ƏDV	Əlavə dəyər vergisi

	GİRİŞ.....	9
I FƏSİL	MHS-DƏ DÖVLƏT İDARƏETMƏ ORQANLARININ FƏALİYYƏTİ STATİSTİK TƏDQIQATIN OBYEKTİ KİMİ.....	14
	1.1. “Dövlət idarələri” sektorunun müəyyən edilməsinin metodoloji əsasları.....	14
	1.2. İqtisadi statistikada dövlət idarəetməsinin fəaliyyətinin yeri.....	23
II FƏSİL	MHS-DƏ ”DÖVLƏT İDARƏLƏRİ” SEKTORUNUN GÖSTƏRİCİLƏR SİSTEMİ, ONLARIN HESABLANMASININ SPESİFİKLİYİ.....	35
	2.1. MHS konsepsiyasına görə dövlət idarələrinin fəaliyyətinin statistik göstəriciləri sistemi.....	35
	2.2. ”Dövlət idarələri” sektorunun MHS qurulmasında dövlətin fəaliyyətini əks etdirən göstəricilərin hesablanması metodikası.....	40
III FƏSİL	AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT İDARƏLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNİN KOMPLEKS STATİSTİK TƏDQIQI.....	45
	3.1. MHS informasiyası əsasında dövlət idarələrinin fəaliyyətinin kompleks statistik təhlilinin nəzəri və metodoloji əsasları.....	45
	3.2. Azərbaycan Respublikasında dövlət idarələrinin fəaliyyətinin vəziyyəti və makroiqtisadi göstəricilərlə əlaqəsinin statistik tədqiqi	53
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	60
	İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	62
	ƏLAVƏLƏR	65

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Hökumət orqanlarının fəaliyyətinin öyrənilməsi həm iqtisadçıların, həm də ölkənin mərkəzi statistik xidmətlərinin mütəxəssislərinin xüsusi diqqət mərkəzindədir. Azərbaycanda inkişaf etmiş bazar münasibətləri şəraitində dövlətin iqtisadi rolunun xüsusi əhəmiyyəti vardır. Eyni zamanda dünyanın heç bir ölkəsinin iqtisadiyyatı dövlət tənzimlənməsi olmadan inkişaf edə bilməz. Güclü dövlətçiliyin ənənəsi əsrlər boyu inkişaf etmiş Azərbaycan üçün dövlət fəaliyyətinin həmişə milli inkişafa yönəlməsindən qaynaqlanır. Qeyd edək ki, bu məsələ Azərbaycanda bazar münasibətlərinin qurulması dövründə də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Yeni şəraitdə bazar iqtisadiyyatının işlənməsi və bazar nəticələrinin tənzimlənməsi üçün ümumi şərtlərin yaradılması funksiyalarını yerinə yetirir. Buna görə də, Azərbaycan dövlət qurumlarının fəaliyyətinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Milli hesablar sistemi – bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə iqtisadi bərpa prosesinin bütün aspektlərini və mərhələlərini təsvir edən məlumatları əhatə edən və təşkil edən statistik göstəricilərin əhatəli bir sistemidir.

Ölkənin bazar iqtisadiyyatına keçməsi ölkənin statistik təcrübələrində milli mühasibat uçotu sisteminin və mühasibat uçotu və statistika üzrə beynəlxalq standartların prinsiplərini və metodik şərtlərini bazar münasibətlərinin xüsusiyyətlərinə maksimum uyğun olaraq tətbiq edilməsini tələb edirdi. Əlbəttə ki, bu da hökumət fəaliyyətinə aiddir.

Yuxarıda göstərilənlərin, vacibliyi və eyni zamanda, dövlət zərurəti baxımından, seçilmiş dissertasiya mövzusunun əhəmiyyəti aktualdır.

Dissertasiya mövzusunun seçərkən biz hazırda dövlət fəaliyyətinin həqiqətən mövcud olduğunu, inkişaf etdiyini və makroiqtisadiyyatın vacib və zəruri komponentinin olduğunu irəli sürdük. Dövlət müəssisələrinin fəaliyyəti artıq yuxarıda göstəriləndiyi kimi, iqtisadiyyatın bütün sahələri ilə əlaqəlidir. MHS konsepsiyasına uyğun olaraq, dövlət qurumlarının fəaliyyəti iqtisadiyyatın müstəqil bir sektoruna ayrılır. Bu sektor ayrı proqnoz, maliyyə və idarəetmə obyektini kimi çıxış edir.

Dövlət qurumlarının fəaliyyət göstərməsi ölkənin bütün iqtisadiyyatının inkişafını müəyyənləşdirir, hər hansı iqtisadi böhrandan çıxmaq onlardan asılıdır.

Dövlət idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət etmək məqsədilə, onların fəaliyyətinin ölkənin iqtisadiyyatına təsirini, onların fəaliyyətlərini təhlil etmək lazımdır. Bunu etmək üçün etibarlı məlumat bazası tələb olunur və bu məlumatların hazırlanması və istifadəsi üçün elmi metodlar da lazımdır.

Tədqiqat işinin məqsədi: Dissertasiya işinin məqsədi iqtisadi inkişafın hazırki mərhələsində milli hesablar sisteminin müddəaları və statistik göstəriciləri əsasında Azərbaycan dövlət qurumlarının fəaliyyətinin statistik tədqiqatıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün müəllif aşağıdakı **vəzifələrin** həll edilməsi qarşıya qoyulmuşdur:

- Azərbaycanda dövlət qurumları sektorunun fəaliyyət sahəsinin statistik tədqiqat obyektini kimi sərhədlərini aydınlaşdırmaq;

- dövlət idarəetməsinin tərkibini və xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və onun əsas funksiyalarını vurğulamaq;

- statistik göstəricilər sistemində dövlət idarəetməsinin fəaliyyətini əks etdirmək; dövlət orqanlarının fəaliyyəti ilə bağlı əsas məlumat mənbəyi kimi dövlət büdcəsinin əsas kateqoriyalarını və göstəricilərini aşkar etmək; dövlət maliyyələşdirmə statistikasında və milli hesablar sistemində dövlət idarəetməsinin əks olunmasında oxşarlıq və fərqlilikləri göstərmək;

- MHS-nə əsaslanan dövlət qurumlarının fəaliyyətinin statistik göstəricilərinin bir sistemini yaratmaq; bu sahədə beynəlxalq standartlardan istifadə etmək;

- «Dövlət idarəetməsi» sektorunun hesablarının əsas göstəricilərinin dinamikasını qiymətləndirmək və təhlil etmək;

- reqressiya təhlili vasitəsilə büdcə gəlirlərinin həcminə təsir edən dövlət idarəetməsinin göstəricilərini müəyyənləşdirmək;

- dövlət fəaliyyətinin öyrənilməsi üçün məlumat bazasının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təkliflər vermək.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Hal-hazırda statistikanın islahatının birinci mərhələsində prioritet prinsiplər, dünya statistik cəmiyyətinə böyük dərəcədə inteqrasiyaya imkan verən ən əhəmiyyətli, əsas istiqamətlər üzrə resursların maksimum konsentrasiyası həyata keçirilir. İqtisadiyyatda baş verən yeni hadisələr və proseslər haqqında obyektiv məlumat əldə etmək üçün statistikanın texnoloji, ümumi və təşkilati əsaslarını inkişaf etdirmək üçün bir sıra tədbirlər də həyata keçirilmişdir.

Dissertasiyada milli statistik mühitdə dövlət fəaliyyətini əks etdirən problemlər faktiki olaraq az öyrənilmiş və kifayət qədər daxili statistik ədəbiyyatda əhatə olunmur. Araşdırmalar göstərir ki, bu problemlərin həlli Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin müəyyən səylərini tələb edir, bu yazıda tanış olduğumuz və çətinliyini vurğuladığımız problemlərin yenilik xüsusiyyətini müəyyənləşdirir.

Tədqiqatın predmeti və obyektı: Azərbaycan dövlətinin idarəetmə fəaliyyəti tədqiqat obyektı sayılır. Dissertasiya ölkənin iqtisadiyyatının inkişafı, dövlət fəaliyyətinin xüsusiyyətləri və növləri, həmçinin mühasibat uçotunun mürəkkəbliyi üçün dövlət qurumlarının fəaliyyətinin vacibliyini və zəruriliyini vurğulayır. Tədqiqatın predmeti dövlət idarəetməsinin müxtəlif göstəriciləri arasındakı keyfiyyət və kəmiyyət əlaqələrinin statistik və ekonometrik qiymətləndirilməsi metodları təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat üsulu sisteməlik yanaşma, hadisələri və prosesləri bir-birindən asılılıq və qarşılıqlı asılılıqlarda öyrənməyə imkan verir. Tədqiqat zamanı statistik – ekonometrik metodlardan, habelə qrafik metod, korrelyasiya-reqressiya metodu, müqayisəli təhlildən istifadə edilmiş, müvafiq program tətbiqlərindən nəticələrin müəyyən edilməsində yararlanılmışdır.

Tədqiqatın işinin informasiya bazası: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin, BMT-nin Statistika Komissiyasının materialları, MDB Statistika Komitəsinin metodik materialları, xarici və daxili statistik iqtisadçıların işi və dövlət fəaliyyətinin statistik göstəricilərinə aid olan digər materiallardır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: İqtisadiyyatın ayrı bir sektoru - «Dövlət idarələri» sektorunun, eləcə də istehsal fəaliyyətinin hüdudlarının sərhədlərini dəyişdirmək və bununla əlaqədar dövlət idarəçiliyi də daxil olmaqla, MHS məlumatları əsasında dövlət qurumlarının əsas göstəricilərinin hesablanması üçün metodologiyanın hazırlanmasıdır. Tədqiqatın gedişində dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri, onların gəlir və xərclərinin strukturunda dəyişikliklər və s. dövlət idarələri sektorunun milli hesablarından məlumatlar əsasında aşkar edilmişdir.

Ümumiyyətlə, tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- MHS konsepsiyasına uyğun olaraq Azərbaycanın «Dövlət idarələri» sektorunun funksiyaları və xüsusiyyətləri, sərhədlərin aydınlaşdırılması və tərkibinin müəyyən edilməsi,

- «Dövlət idarələri» sektoru üçün MHS hesablarının tərtibi üçün metodologiyanın təkmilləşdirilməsi, bərpa dövrünün müxtəlif mərhələlərində zəruri göstəricilərin hesablanması;

- Azərbaycanda dövlət qurumlarının fəaliyyətinin MHS-nin məlumat imkanlarına əsaslanan hərtərəfli təhlilinin əsas istiqamətləri, xüsusilə «Dövlət idarələri» sektorunun MHS-nin fərdi hesablarının təhlili, bu sektorun MHS hesablarında əks olunmuş fərdi iqtisadi proseslərin xüsusiyyətləri və s. ;

- MHS-ya əsaslanan Azərbaycanın dövlət idarəetməsinin hərtərəfli təhlilinin ümumi sxeminin hazırlanması; faktiki məlumatlar əsasında dövlət fəaliyyətinin təhlilinin aparılmasında müxtəlif riyazi və statistik metodlardan istifadə;

- rəsmi məlumatlara əsaslanaraq, dövlət idarəetməsi göstəricilərinin büdcə gəlirlərinə təsirinin ekonometrik tədqiqinin aparılması.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqat zamanı «Dövlət idarələri» sektorunun hesablarının göstəriciləri kompleks təhlil edilmişdir. Dissertasiyanın nəticələri MHS dövlət sektorunun hesablarının tərtib edilməsinə və bu hesabların göstəricilərinin hərtərəfli təhlilinə kömək edə bilər. Praktiki olaraq, bu analiz dissertasiyada alınan məlumatların iqtisadi təhlil üsullarına imkan verir.

Dissertasiyanın bəzi müddəaları iqtisad yönümlü ali təhsil müəssisələrində MHS kursunun tədrisinə dair materiallarda və s. kimi istifadə edilə bilər.

**I FƏSİL. MHS-DƏ DÖVLƏT İDARƏETMƏ ORQANLARININ
FƏALİYYƏTİ STATİSTİK TƏDQIQATIN OBYEKTİ KİMİ**

1.1. “Dövlət idarələri” sektorunun müəyyən edilməsinin metodoloji əsasları

Qeyri-bazar xidmətlərinin göstərilməsi üçün fəaliyyət sahəsinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı daxili statistikada Milli hesablar sistemi (MHS) tətbiq edildikcə, yeni və kompleks problemlər yaranmışdır. Bu fəaliyyət sferasına MHS konsepsiyasına görə, iqtisadiyyatın ayrı bir sahəsinə və "Dövlət idarələri" institusional sektorunun yaranmasının əsasını formalaşdıran və indiyənədək ədəbiyyatımızda az öyrənilmiş olan dövlət idarəetmə orqanlarının fəaliyyəti daxildir.

Hal-hazırda dövlət idarəetmə orqanları yalnız iqtisadiyyatın tarazlığı və inkişafı üçün deyil, həm də insanların sosial rifahı üçün daha geniş məsuliyyət daşıyır. Bu baxımdan, tədqiq edilmiş sektorun fəaliyyətinin iqtisadiyyatın qalan hissəsinə və bütün cəmiyyətə təsirinin təhlil edilməsi olduqca zəruridir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında bazar münasibətlərinin inkişafı daxili statistikanın beynəlxalq təcrübədə və milli mühasibat uçotu prinsiplərinə əsasən qəbul edilmiş BMT Statistika Komissiyası tərəfindən təklif olunan metodikaya keçməsinə zəruri etmişdir. Nəticədə, iqtisadi fəaliyyətin statistik göstəricilər sisteminin, onların hesablanması üçün nəzəri və metodoloji əsasların, uçot metodlarının, eləcə də iqtisadiyyatın vəziyyəti və onun fəaliyyətinin yekunları barədə lazımı məlumatların vəhdətliyi təmin edilmişdir. Statistik metodologiyanın vahidliyi bütün ölkələrin göstəricilərinin müqayisəsini və dünya səviyyəsində onların uzlaşmasını təmin edir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra bazar iqtisadiyyatı tələblərinə uyğun olaraq beynəlxalq təcrübədə də qəbul edilmiş mühasibat uçotu və statistika sistemində keçmişdir. Milli mühasibat uçotu sistemində əsaslanan statistikanın beynəlxalq metodologiyasına keçid fəaliyyətinin nəticələrini nəzərə alaraq ümumi daxili məhsulu, yekun iqtisadi nəticələrə nail olmaq üçün dövlət idarəetməsinin istehsal xarakterinin tanınmasını nəzərdə tutur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan statistika sisteminin beynəlxalq metodikaya keçməsi bu metodologiyanın yeni MHS- nə keçidi ilə üst-üstə düşdü. 1993-cü il BMT MHS versiyasının əvvəlki versiyalardan fəqlənən nəzərə çarpan xüsusiyyətlərindən biri daha çox sektorial əlaqələrin təhlilinə diqqət yetirilməsidir.

Qeyd edək ki, milli statistikaya görə, sektorlar üzrə fəaliyyət növlərinin qruplaşması yeniliyə çevrilmişdi. İqtisadiyyatın sektorlar üzrə qruplaşdırılması bazar iqtisadiyyatının statistik modelində əsas problemlərdən birinə çevrilmişdir. Bu beynəlxalq standartların Azərbaycanın milli xüsusiyyətlərinə uyğunlaşması əsas və vacib problemlərdən biridir.

MHS-də "sektor" termini əsas fəaliyyət növü və müəyyən iqtisadi nəticələrlə əlaqədar olaraq oxşar qərarlar qəbul edən subyektlər məcmusu kimi istifadə olunur.

İqtisadi şəxslərin sektorlarda qruplaşdırılmasının məqsədi mal və xidmətlərin, gəlir və xərclərin, kapital və maliyyə əməliyyatlarının axınlarını statistik cəhətdən xarakterizə etmək, təhlil etmək, proqnozlaşdırmaq və təsərrüfat subyektləri arasında davranış münasibətlərini öyrənməkdir.

Bütün iqtisadiyyatın sektorlara bölünməsi sistem hesablarını geniş iqtisadi analizdə daha faydalı edir. Bundan əlavə, bu bölmə müəyyən bir iqtisadi siyasətin aparılmasında müəyyən institusional vahidlər fəaliyyətini izləmək və istiqamətləndirmək imkanı yaradır.

MHS-də əsas diqqət iqtisadiyyatın institusional sektorları daxilində prosesləri sektorların hesabları əsasında tədqiq etməyə yönəlir. BMT-nin metodologiyasına uyğun olaraq iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorları üçün hesablar sistemi yenidən hazırlanmışdır. Malların və xidmətlərin iqtisadi istehsalının əsas mərhələləri təhsil, bölüşdürmə, yenidən bölüşdürmə və hər bir sektorda son istehlak və qənaət üçün gəlirlərin birbaşa təhlilini təmin edir. Bu qrup təsnifat vahidi institusional vahiddir.

Beləliklə, sektor, həyata keçirilən funksiyalar və maliyyələşdirmə mənbələri baxımından birtərəfli olan bir sıra institusional vahidlərdir (yəni onların adından

aktivlər sahibi ola biləcək, öhdəlikləri yerinə yetirən, iqtisadi fəaliyyət və digər vahidlərlə əməliyyatlar həyata keçirən təsərrüfat subyektləri). (İvanov Y.N. , 2005).

Vahid institusional o zaman hesab olunur ki, , aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərə malikdir:

- məhsullarını və aktivlərini müstəqil olaraq əldə etmək hüququna malikdir və buna görə də digər institusional vahidlər ilə əməliyyatlarda malların və ya aktivlərin mülkiyyətini mübadilə edə bilər;

- qanun çərçivəsində birbaşa məsuliyyət daşıyır və iqtisadi qərarlar qəbul edə biləcək iqtisadi fəaliyyətlərdə iştirak edə bilər;

- öz vəzifələrini, gələcək öhdəlikləri və digər öhdəliklərini yerinə yetirmək və müqavilə bağlamaq;

- hesabların tam dəsti mövcuddur.

İnstitusional vahidlər Azərbaycan Respublikasının statistikasında qəbul edilən MHS-nin təşkilinin konsepsiyasına əsasən, iqtisadi davranış növlərinə görə aşağıdakı sektorlarda birləşir:

- Maliyyə xidmətləri (qeyri-maliyyə müəssisələri) xaricində mal və xidmətləri istehsal edən müəssisələr;

- maliyyə qurumları;
- ictimai qurumlar;
- ev təsərrüfatlarına xidmət edən ictimai təşkilatlar;
- ev təsərrüfatları;
- Xarici iqtisadi münasibətlər ("qalan dünya").

Bu iş MHS-nin əsasında «Dövlət idarələri» sektorunda birləşdirilmiş institusional vahidlərin fəaliyyətinin statistik tədqiqatına həsr olunub. Bu sektorun fəaliyyətinin məzmunu və xüsusiyyətləri barədə daha ətraflı məlumat verək.

Dövlət idarələri ölkədə fəaliyyət göstərən digər institusional vahidlər üzərində qanunvericilik, hüquqi və icra hakimiyyəti orqanları olan siyasi proseslər nəticəsində yaranan hüquqi şəxslər kimi təsvir edilə bilər.

Dövlət idarələri digər institusional vahidlərdən zəruri ödənişlər şəklində vergi və ya vəsait toplamaq səlahiyyətinə malikdir. BMT MHS konsepsiyasına uyğun olaraq institusional vahidin əsas tələblərini təmin etmək üçün bir ölkə səviyyəsində, bölgə səviyyəsində bir dövlət idarəsi öz imkanları və ya vasitələrinə malik olmalıdır, digər vahidlərin vergitutma yolu ilə toplanmış və ya vəsaitlərin bir qismini və ya hamısını siyasi vəzifələrini yerinə yetirməyə sərf etmə səlahiyyətinə malikdir.

Beləliklə, «**Dövlət idarələri**» sektorunun institusional vahidlərinin əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

1) cəmiyyətə və fərdi evlərə məhsul və xidmətlərin verilməsi, vergi və digər gəlirlər vasitəsilə bu müavinətlərin maliyyələşdirilməsi üçün məsuliyyətin qəbul edilməsi;

2) köçürmələrlə gəlir və sərvətlərin paylanması;

3) qeyri-bazar istehsalında iştirak.

İqtisadiyyatın institusional sektorları tərəfindən aparılan əməliyyatları vurğulamaq üçün milli hesabların tərtib edilməsində BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar funksional təsnifatların istifadəsini təklif edirlər.

Dövlət idarəetmə orqanlarının funksiyalarının təsnifatı - bu, dövlət qurumları və onun sub-sektorlar sektoru ilə bağlı əməliyyatların təsnifatlandırılmasıdır. Bu təsnifat dövlət müəssisələrinin kollektiv xidmətlərə və dövlət tərəfindən göstərilən fərdi istehlak mallarına və xidmətlərinə xərclərini ayırmağa imkan verir.

Bu təsnifata əsasən dövlət sektoru əsasən dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən və aşağıdakı sahələrdə işləyən dövlət idarələrini əhatə edir:

- ümumi idarəetmə;
- Maliyyə;
- iqtisadiyyatın tənzimlənməsi;
- ətraf mühitin qorunması;
- tədqiqat fəaliyyəti;

- Müdafiə və s.

MHS konsepsiyasına əsasən, bu təşkilatlar və qurumlar kollektiv istehlakçı xidmətləri, yəni cəmiyyətin bütün üzvlərinə xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul olurlar.

Bütün cəmiyyətə kollektiv xidmətlər göstərən dövlət idarələrinin əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

- iqtisadiyyatın ümumi idarə olunması;
- Müdafiə və əlaqəli xidmətlər;
- ictimai asayiş və təhlükəsizliyi təmin etmək;
- tədqiqat fəaliyyəti;
- ətraf mühitin qorunması;

Ümumi dövlət sektorunun təşkilat və qurumları bu sahədə əhali üçün pulsuz xidmətlər və ya imtiyazlı xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul olur:

- təhsil;
- səhiyyə;
- bədən tərbiyəsi və idman;
- mədəniyyət və sənət;
- sosial müdafiə və pensiya fondları və s.

Bu da sosial sığorta fondlarından (təşkilatlarından) ibarətdir. Bu sektor, xüsusilə, mərkəzi dövlət, regional və yerli bankları əhatə edir. Onların əsas funksiyaları: dövlət orqanlarına maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi, eləcə də əskinazların, qiymətli kağızların və metal pulun buraxılması, qızıl və xarici valyuta ehtiyatlarının saxlanmasıdır.

«Dövlət idarələri» sektoru dövlət orqanları tərəfindən maliyyələşdirilən və nəzarət edilən, əhaliyə xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarını və maliyyə xidmətləri göstərən dövlət əmanət banklarını da əhatə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda dövlət idarələri sektoru formalaşma mərhələsindədir. Buna görə, müəyyən institusional vahidlərin bu sektora təyin edilməsi mübahisəli məsələdir.

Beləliklə, ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatının inkişafı ilə Mərkəzi Bank öz fəaliyyətində daha çox kommersiya banklarına qarşı davranışına yaxın gəlir (valyuta bazarında müdaxilələrlə manatın məzənnəsini tənzimləyir və s.),bəzi inzibati funksiyaların olmasına baxmayaraq (kommersiya banklarının fəaliyyətinə nəzarət, fəaliyyət göstərmək və s.), buna görə 1992-ci ildən etibarən MHS-ni qurarkən Azərbaycan Mərkəzi Bankı maliyyə sektoruna aiddir.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda bazar münasibətlərinin inkişafı ilə ümumi dövlət sektorunun funksiyaları genişlənmişdir. Onların ən vacibi bunlardır:

- 1) bazar iqtisadiyyatı üçün şərait yaratmaq, yəni mülkiyyətin qorunması, müqavilə azadlığının təmin edilməsi, azad rəqabətin qorunması və s;
- 2) bazar mexanizmi müəyyən şərtlər olmadan normal şəraitdə işləməyən müvafiq sahələrin fəaliyyət göstərməsi;
- 3) bazar proseslərinin təsirlərini tənzimləmək üçün iqtisadi proseslərə müdaxilə.

Ümumi dövlət kateqoriyasına nazirliklər, komitələr və agentliklər və s. daxildir, yəni, ölkənin və respublikanın mərkəzi hakimiyyəti orqanları, regional idarəetmə orqanları, ərazi, rayon və yerli icra hakimiyyət orqanları.

Azərbaycanın MHS-də dövlət idarələri sub-sektorlarla qruplaşdırılır. Sub-sektorlara daxil olmaq üçün dövlət idarələrinin beynəlxalq təkliflərinə uyğun olaraq iki alternativ metoddan istifadə olunur:

1. «Dövlət idarələri» sektoru.
 - 1.1. Mərkəzi dövlət qurumları.
 - 1.2. Regional dövlət qurumları.
 - 1.3. Yerli dövlət qurumları.
2. Alternativ üsul:
 - 2.1. Mərkəzi hökumət qurumları səviyyəsində fəaliyyət göstərən mərkəzi dövlət idarələri.
 - 2.2. Regional dövlət qurumları səviyyəsində fəaliyyət göstərən regional dövlət qurumları.

2.3. Yerli dövlət qurumları səviyyəsində fəaliyyət göstərən yerli icra hakimiyyəti qurumları.

Mərkəzi dövlət idarələrinin subyekti dövlətin bütün inzibati orqanlarını və bütün mərkəzi idarələrini əhatə edir və səlahiyyətləri Azərbaycanın bütün iqtisadi ərazilərinə uzanır.

Mərkəzi dövlət idarələri digər struktur bölmələrinə, ev təsərrüfatlarına, qeyri-kommersiya təşkilatlarına və sektorlara aid dövlət idarələrinə transfertlər köçürür. Dövlət ölkədə iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan bütün rezident və qeyri-rezidentləri vergiyə cəlb etmə imkanına malikdir. Həm də milli müdafiə, xarici dövlətlərlə xarici əlaqələr funksiyalarını yerinə yetirir, ölkənin sosial və iqtisadi sisteminin müvafiq qanunvericilik əsasında effektiv fəaliyyətini təmin edir və ümumi dövlət büdcəsi daxilində əhəmiyyətli miqdarda məsrəflərə məsuliyyət daşıyır.

Regional dövlət idarələrinin səlahiyyətləri dövlət orqanlarından, yalnız bu bölgənin ərazisinə, eləcə də dövlət tərəfindən nəzarət edilən və maliyyələşdirilən regional ictimai qeyri-kommersiya təşkilatlarına nəzarət etməkdir. Regional dövlət idarələrinin bölgənin ərazisində iqtisadi fəaliyyət göstərən müəssisələrə vergi ödəmək üçün maliyyə öhdəlikləri tətbiq etmək səlahiyyətləri var. Onlar da öz siyasətləri nəticəsində aldıkları vergilərin bir hissəsini məsrəflər üçün istifadə səlahiyyətlərinə malikdirlər.

Yerli özünüidarəetmə orqanlarının sub-sektoruna, əsasən yerli dövlət orqanları tərəfindən maliyyələşdirilən və idarə olunan ayrı-ayrı institusional vahidlər və qeyri-kommersiya təşkilatlarının yerli dövlət idarələri daxildir. Yəni, yerli dövlət orqanları həmin vahidlərdir ki, maliyyə, qanunvericilik və icra fəaliyyətləri ən kiçik coğrafi sahələrə qədər uzanır. Onların səlahiyyətləri mərkəzi hökumətdən və ya regional idarəetmə orqanlarından çox azdır. Çox vaxt bu altbölüm təşkilatlarının fəaliyyətləri yüksək səviyyəli idarəetmə köçürmələri və subsidiyalardan asılıdır. Bəzən onlar mərkəzi hökumət və ya regional idarəetmə orqanlarının agentlikləri kimi çıxış edirlər.

1. Öyrənilən sektorun spesifik xüsusiyyətləri, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, onun daxil olduğu dövlət idarələrinin, əsasən mənfəət qazanmır, amma mənfəət əldə etmək üçün, cəmiyyətə yaxud cəmiyyətin fərdi (qrup) üzvlərinə xidmət göstərir. Bu xidmətlər əsasən vergitutma yolu ilə büdcədən maliyyələşdirilir, və beləliklə, dövlət sektoru müəssisələrinin fəaliyyəti, ev təsərrüfatlarına və digər institusional vahidlərinə pulsuz xidmətlər göstərilməsinin əvəzində vergilərin və digər ödənişlər vasitəsilə iqtisadiyyatın qalan sektorlarının gəlirlərinin yenidən bölgüsünün üsulu kimi qəbul oluna bilər. Bundan əlavə, dövlət idarəsi, "Hökumət qurumları" sektorunun bir hissəsi, digər institusional vahidlərdən zəruri ödənişlər şəklində vergi və ya pul yığmaq səlahiyyətinə malik olmalıdır. Bu həssaslıqlar çox vacibdir, çünki bütün dövlət idarələri tədqiq edilmiş sektorda deyildir. "Dövlət sektoru" və dövlət idarəetmə sektorunun anlayışlarını ayırmaq lazımdır. Dövlət sektoru dövlət idarəetmə sektorunu, ictimai qeyri-maliyyə və maliyyə qurumlarını əhatə edir (Sustainable Infrastructure for Low-Carbon Development in Central Asia and the Caucasus. Hotspot Analysis and Needs Assessment, 2019). Bundan əlavə, dövlət idarəetmə orqanları mal və xidmətlərin istehsalında iştirak edən qeyri-korporativ müəssisələrə sahib ola bilərlər və idarə edə bilərlər. Əgər müstəqil hüquqi vahid olmayan belə bir təşkilat varsa, hökumətdən asılı olmayaraq:

- 1) onların məhsullarına iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətli qiymətləri təyin edə;
- 2) korporasiya kimi fəaliyyət göstərə;
- 3) əsasında mənfəət hesablanan hesabların tam dəstini əldə edə bilər;

Sonra onlar yarı-korporasiyalar kimi təsnif edilməlidir. Bazar istehsalçıları olan bu kvazi korporasiyalar müstəqil institusional vahidlər kimi çıxış edirlər. Onlar dövlət idarəetmə sektoruna aid deyil.

Ancaq dövlət idarələrinin sektoru həm korporasiyalara, həm də kvazi-korporasiyalara aid edilə bilməyən istehsal vahidlərini əhatə edir. Bunlara qeyri-bazar istehsalçıları daxildir, əksəriyyəti və ya bütün məhsulları pulsuz olaraq digər vahidlərə və ya iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətli olmayan qiymətlərə təqdim olunur.

Əhalinin geniş təbəqələrinə qeyri-bazar malları və xidmətlərin göstərilməsinə əlavə olaraq, onlar qeyri-bazar məhsullarını digər istehlakçılara aralıq istehlak və ya əsas sabit kapital formalaşması üçün tədarük edirlər. Belə vahidlər, məsələn, müdafiə sənayesi müəssisələri, dövlət nəşriyyatları, nəqliyyat müəssisələri, kompüter mərkəzləri və ya telekommunikasiya müəssisələri və s. daxildir.

Dövlət sektorunun hesabları iqtisadiyyatda malların və xidmətlərin təmin edilməsində dövlət idarəetmə orqanlarının rolu və hökumətin istehsal etdiyi məhsullara tələbatı göstərir. Bundan əlavə, dövlət sektorunun hesabları istehsalın maliyyələşdirilmə, istehlak və yığım vasitələrini, sektorun inflyasiya və deflyasiya proseslərinə "qoyuluşunu" və s. xarakterizə edir. Gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsində dövlət idarələrinin sektorunun rolu da ümumi dövlət idarəetməsi hesablarında əks olunur.

Mövcud informasiya bazasının xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, beynəlxalq standartlardan fərqli olaraq, Azərbaycan statistika sektorunda dövlət idarələrinin sektorunun tərifinin xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilməlidir. Beləliklə, «Dövlət idarələri» sektoru əsasən dövlət büdcəsindən ayırma şəklində gəlir əldə edən bir sıra institusional vahidlər olmalıdır. Eyni zamanda, bu vahidlər bazar fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlərin bir hissəsini ala bilər, bu da onlar üçün əsas deyil. Yəni, dövlət idarələrinin sektoru iki hissədən ibarət olmalıdır: qeyri-bazar və bazar. Praktikada dövlət idarələrinin bazar xidmətlərinin göstərilməsindən əldə etdiyi gəlirlər əsasən «Dövlət idarələri» sektorunda əks olunmur, lakin "Qeyri-maliyyə müəssisələri" sektorunda qeyd olunur.

Beləliklə, «Dövlət idarələri» sektoru dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən dövlət müəssisələrinin iqtisadi fəaliyyətinin əsas hissəsini əhatə edir. Ancaq dövlət büdcəsi və büdcədən kənar fondlar dövlət idarəetmə sektorunun hesablarını qurmaq üçün istifadə olunur.

İqtisadiyyat sektorlarının MHS-nin təşkilində dövlət idarəetməsinin fəaliyyəti hesabların tam həcmində əks olunur. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bu idarəetmə orqanlarının fəaliyyəti «Dövlət idarələri» sektorunda nəzərdən keçirilir.

MHS-də, istehsal hesabından yığım hesabına qədər olan bütün hesablar dövlət idarələri sektoru üçün tərtib edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, MHS-nin hesablarında idarəetmə aparatının yalnız pulla ölçülən göstəricilərin fəaliyyəti əks olunur: alınmış gəlir, əldə edilməsi müxtəlif kanallara aid olan transfertlər və bu sektora daxil olan bütün müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin xərcləri.

"Dövlət idarələri" sektoru üçün hesabların göstəricilər sistemi bu sektorun gəlir, daxilolmalar və xərclərin xarakterini, spesifik xüsusiyyətlərini göstərir. Bu Dövlət siyasətinin öyrənilməsində eləcə də dövlət maliyyəsi statistikasına ilə metodoloji əlaqənin təmin edilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

1.2. İqtisadi statistikada dövlət idarəetməsinin fəaliyyətinin yeri

Milli hesablar sistemi vasitəsi ilə Azərbaycan dövlətinin fəaliyyətinin öyrənilməsi mövzusunun müəyyənləşdirilməsi eyni zamanda fərqləndirilməsi məqsədi ilə araşdırmanın xüsusiyyətlərini və bu müəssisələrin iqtisadi statistika sahələrində fəaliyyətini əks etdirmək yollarını nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu, çox vacibdir, çünki bu sahələrdə statistik işin müxtəlif göstəriciləri «Dövlət idarələri» sektorunun MHS hesablarının qurulması üçün məlumat mənbəyi ola bilər.

Azərbaycan statistika sisteminin beynəlxalq metodikaya keçməsi və 1993-cü ildə BMT MHS-nin dövlət idarəetmə sistemində yenidən işlənmiş versiyasının təqdim edilməsi iqtisadiyyatın idarəetmə göstəricilərinin sistemləşdirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə ehtiyac yaratdı. Bu sistemin əsas göstəriciləri aşağıdakılardır:

İqtisadiyyatın dövlət idarəçiliyinin göstəriciləri.

1. İdarəetmə aparatının işçilərinin sayı və tərkibi (dövlət və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının yerləşdirilməsi ilə).

2. Dövlət müəssisələrinin əsas vəsaitləri və dövriyyə vəsaitlərinin həcmi və strukturu (dövlət və yerli icra orqanlarının yerləşdirilməsi ilə).

3. Dövlət qurumları və idarəetmə sahələrinin MHS hesablarının sisteminin göstəriciləri, o cümlədən dövlət idarəetmə orqanlarının xərc göstəriciləri.

4. Dövlət idarəetməsi fəaliyyətinin gəlirlərinin müxtəlif aspektlərinin natural-fiziki vahidlərini əks etdirən göstəricilər.

5. İqtisadiyyatın idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin səmərəlilik göstəriciləri.

Qeyd edək ki, iqtisadiyyatın əsas idarəetmə göstəriciləri sistemi daim təkmilləşdirilir. Bu göstəricilər əks olunan fəaliyyətin obyektiv reallığı ilə müəyyən edilir. İdarəetmənin statistik göstəricilərinin bu sistemi idarəetmə aparatının fəaliyyətinin strukturunu və spesifikliyini iqtisadiyyatın əsasən qeyri-bazar xidmətlərini yaradan bir növü kimi əks etdirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə statistikasını dövlət idarələrinin öyrənilməsi üçün vacibdir. Bu məsələyə daha ətraflı baxaq.

Bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə maliyyə statistikasına əsasən, dövlət büdcəsinin statistikasını başa düşülür, yəni ümumi dövlətin gəlir və xərclərini nəzərə alır. Buraya dövlət borcları və dövlət aktivləri haqqında statistika, dövlət orqanlarının sayı, vergi statistikasını və dövlət idarəetmə büdcələri üzrə statistik məlumatlar daxildir (Lipe. P.,1995).

Maliyyə statistikasını, bizim işin mövzusu olmasa da, dövlət idarələrinin fəaliyyətini öyrənmək üçün çox vacibdir. Dövlət orqanları vergi tutulan məbləğ məlumatlarını dövlət idarələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə əsasən dolayı yolla doldurur.

Maliyyə statistikasını göstəricilərinin köməyi ilə, dövlətin payı olan vergi payı və.s ilə dövlətin fəaliyyətinin həcmi və əhəmiyyətini ölçmək mümkündür. MHS hesablarının tərtib edilməsi və milli hesabların peyk sistemlərinin inkişafı üçün maliyyə statistikasını, xüsusilə dövlət xərcləri üzrə məlumatlar 1993-cü ildən BMT MHS-in əsasında qeyd olunduğu kimi istifadə olunur (məsələn, sağlamlıq hesabat məlumatları, sosial büdcə, ekologiya və təhsil sahəsində makroiqtisadi hesablamalar və s.).

Maliyyə statistikasını dövlət büdcəsi mexanizminin köməyi ilə yenidən bölüşdürmə prosesinin təsirini ölçməyə imkan verir.

Mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar iqtisadiyyatına keçidi əksər hallarda sosial dəyişikliklər deyil, həm də dövlət maliyyələşmə sahəsində əhəmiyyətli mövqe yaradır.

Lakin, konvertasiya prosesinin başa çatmasından sonra maliyyə statistikasını mühüm vəzifələri yerinə yetirir:

1) dövlətin fəaliyyətinin təsviri və qiymətləndirilməsi. Bir tərəfdən, dövlət idarələri sektorunun maliyyə vəziyyəti vəziyyətə və iqtisadi artıma təsir göstərir, digər tərəfdən isə özləri bazar şəraitində və iqtisadi artımda dəyişikliklərə məruz qalırlar. Onun faydaları ilə bağlı dövlət maliyyə xərcləri və fəaliyyəti dövlətin məqsədlərinə nail olması üçün həlledici amillərdən biridir.

2) vergi statistikasını yalnız dövlət strukturlarının gəlirlərinin əsasən vergi gəlirlərindən ibarət olduğu halda maraq doğurmur. Vergi tutulan məbləğlər üzrə məlumat fərdi vergi ödəyiciləri səviyyəsində məlumatların qruplaşdırılmasını və digər xüsusiyyətlərlə əlaqə qurmasını təmin edən ətraflı məlumat əldə etməyə imkan verir. Buna görə vergi statistikasını «Dövlət idarələri» sektorunun MHS-nin bir sıra göstəricilərinin hesablanmasına əsas verən ən vacib məlumat mənbələrindən biridir.

Əlbəttə ki, dövlət maliyyə statistikasını MHS-nin göstəriciləri deyil, dövlət fəaliyyətini milli mühasibat konsepsiyası üzərində əks etdirir. Ancaq bu göstəricilər dövlət idarələrinin fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini xarakterizə edir.

Maliyyə statistikasının əsas vəzifəsi dövlət idarəetmə orqanlarının gəlirləri və xərclərinin, yəni dövlət büdcəsi haqqında qanunda tənzimlənən dövlət idarəetmə orqanlarının büdcələrinin hesablanmasıdır.

Dövlət fəaliyyətinin əsas məzmunu: gəlirlərin vergi və subsidiyalar vasitəsilə yenidən bölüşdürülməsi, məhsul və xidmətlərin cəmiyyətə və ya fərdi ev təsərrüfatlarına verilməsi üçün qeyri-bazarda iştirakı. Bu axınların statistik göstəriciləri dövlət büdcəsində qeyd olunur.

Dövlət büdcəsi hesabat dövründə müxtəlif mənbələrdən nə qədər gəlir əldə edildiyini və dövlət xərclərinin nə qədər xərcləndiyini göstərir. Başqa sözlə, dövlət

büdcəsi dövlət gəlirlərinin toplanması və alınan vəsaitin bütün növ dövlət xərclərini əhatə etmək üçün birləşdirilmiş plandır. Bu sənəd dövlət maliyyə resurslarının formalaşmasının forma və üsullarını, onların ictimai marağının istifadəsi istiqamətini müəyyən edən iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin mühüm bir vasitəsidir.

Dövlət büdcəsi statistikasının əsas vəzifələri aşağıdakıları müəyyən etməkdən ibarətdir:

- dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin ümumi həcmi, gəlirlərin xərclərdən üstün olması və ya xərclərin gəlirlərdən;
- Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin quruluşu;
- Dövlət büdcəsi xərclərinin quruluşu;
- Büdcə kəsiri maliyyələşdirmə mənbələri;
- dövlət borcunun həcmi;
- dövlət maliyyə siyasətinin effektivliyi və s.

Beləliklə, dövlət statistika məlumatlarını ümumiləşdirərək maliyyə, ictimai idarəetmə, iqtisadi siyasətin təhlili və planlaşdırılması üçün lazım olan statistik məlumatları hazırlayır.

Dövlət büdcəsinin daxili statistikasında iqtisadiyyatın təşkilati, idarəetmə strukturu və dövlət büdcəsi institutlarının praktiki fəaliyyətinin xüsusiyyətləri əks olunub.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən iqtisadiyyatın digər sahələri ilə aparılan müxtəlif biznes əməliyyatlarının xarakteri statistika göstəricilərini və dövlət büdcəsinin kateqoriyalarını əks etdirir.

Biz onların qısa müzakirələrini qeyd etməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Beləliklə, dövlət büdcəsinin statistik göstəricilərinin sisteminin xüsusiyyətləri aşağıdakı mühüm kateqoriyalarla müəyyən edilir:

- daxilolmalar və ya ödənişlər;
- daxilolmalar (ödənişlər) geri qaytarılır və ya geri alınmaz;
- Ödənilmiş və ya ödənişsiz daxilolmalar (ödənişlər);

- cari və ya kapital daxilolmaları (ödənişlər);
- maliyyə aktivlərinin və ya öhdəliyin əldə edilməsi;
- Dövlət siyasətinin aparılması üçün maliyyə aktivlərinin alınması.

Dövlət büdcəsinin dinamikası və strukturunu xarakterizə edən göstəricilər sistemini formalaşdırarkən, artıq qeyd olunduğu kimi, dövlət maliyyə bazası üçün gəlirlər, milli ehtiyacları ödəmək üçün xərclər tələb olunur bu çox vacibdir.

Dövlət büdcəsi statistikasının əsas göstəriciləri aşağıdakılardır:

- gəlirlər;
- xərclər;
- rəsmi transferlər;
- borcların kreditlərin geri qaytarılmasının (net kreditləşdirmənin) ödənilməsi;
- mənfəətin xərcləri (profisiti) və ya gəlirin xərcləri (kəsir) üzərində olması.

Gəlirlər büdcəyə məcburi qaytarılmayan ödənişlər kimi müəyyən edilir. Dövlət büdcəsində cəmlənmiş dövlət gəlirləri səfərbərlik üsulları ilə vergi və vergi daşınmalarına bölünür.

"Vergilər dövlət ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə dövlət idarələri tərəfindən tutulan mütləq, əvəzsiz, geri qaytarılmayan məbləğdir".

Vergi tutulmayan daxilolmalar dedikdə məsələn, əmlakdan, gəlirlərdən, malların və xidmətlərin satışından əldə edilən gəlirlər, təsadüfi satışlar, habelə müəyyən güzəştli daxilolmalar (cərimələr, cari xüsusi yardımlar) kimi kompensasiya vergisi nəzərdə tutulur.

Xərclər ödənilən və ya ödənilməmiş və nə məqsədlə həyata keçirildiyindən (cari və ya kapital) asılı olmayaraq ödənilməyən ödənişlər kimi müəyyən edilir. Xərclərə digər dövlət idarələrinə köçürmələr daxildir.

Rəsmi transfertlər, digər dövlət idarələrindən və ya beynəlxalq təşkilatlardan alınan ödənişsiz, geri qaytarılmayan, məcburi olmayan daxilolmalar və ödənişlərdir. Qrantlar, subvensiyalar, ödənişlər şəklində daimi olmayan, birdəfəlik,

könüllü xarakter daşıyırlar. Qeyri-dövlət mənbələrindən əldə olunan gəlir gəlir kateqoriyasına daxil edilir.

Xalis kreditləşmə, dövlət siyasətinin aparılması məqsədilə digər sektorlarla dövlət idarəetmə orqanlarının maliyyə tələblərinə uyğun olan əməliyyatları daxil edir. Dövlət maliyyə statistikasında xalis kreditləşmə xərclərlə birləşdirilir və dövlət büdcəsinin kəsirinə təsir edən bir faktor kimi görünür.

Dövlət büdcəsinin kəsiri (xərclərin gəliri üstələməsi) xərclərin eləcə də xalis kreditləşmənin məbləği çıxılmaqla gəlirlər və alınmış transfertlərin cəmi kimi müəyyən edilir.

Qeyd edək ki, kəsrin maliyyələşdirilməsinin ümumi həcmi kəsrin mənfi qiymətinə bərabərdir.

Büdcə kəsiri yığımında dövlət borcu meydana gəlir.

Dövlət borcu, dövlət idarəetmə orqanlarının iqtisadiyyatın digər sektorlarına və qalan dünya qarşısında rəsmi qəbul edilmiş birbaşa öhdəliklərin ödənilməmiş məbləği olaraq müəyyən olunur.

Maliyyə göstəricilərinin birliyi, dövlət idarəetmə orqanlarının mühasibat uçotu və hesabatlarının birləşdirilməsini və hər səviyyədə büdcələrin müqayisəsini təmin etmək üçün büdcə təsnifatı istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq maliyyə qurumlarının, xüsusilə də Beynəlxalq Valyuta Fondunun tövsiyələrinə əsasən, bazar iqtisadiyyatına keçməsi ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycanın xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq yeni büdcə təsnifatı qurulmuşdur. Yeni büdcə təsnifatı büdcənin hazırlanması və istifadəsində lazım olan göstəricilərə görə genişlənmişdir. Belə ki, "gəlirlər" və "xərclər" blokları ilə yanaşı, yeni bloklar da "Büdcə maliyyələşməsi" və "Dövlət borcları" da ortaya çıxdı.

Dövlət büdcəsi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, MHS hesablarının tərtibi üçün əsas məlumat mənbəyidir, buna görə də hər iki sistemin ardıcıl olması, yəni eyni mühasibat uçotu prinsiplərini, anlayışlarını və təsnifatını özündə əks etdirməsi çox vacibdir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, bu sənədləri tərtib etmək

üçün metodologiya müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən hazırlanıb. BMT-nin Statistika Komitəsi standart MHS sistemi, Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən isə dövlət büdcəsi hazırlandı. Buna görə, bu iki beynəlxalq sənəd arasında faktiki uyğunluqlar var, həm də «Dövlət idarələri» sektorunun hesablarını tərtib edərkən nəzərə alınması lazım olan bəzi fərqlər vardır.

Dövlət büdcəsinin statistik göstəriciləri ilə «Dövlət idarələri» sektorunun göstəricilərinin dövlətin iqtisadi əməliyyatlarının, gəlir və xərc göstəricilərinin təsnifatı, cari və kapital transfertləri, maliyyə aktivləri və öhdəlikləri, vergi tutumu və s. kimi məsələlərdə əlaqəsi vardır.

Dövlətin ictimai maliyyə və MHS statistika sahəsindəki fəaliyyətlərinin əks olunmasında fərqliliklər də mühasibat vahidlərinin əhatə dairələrində açıqdır. Beləliklə, dövlət maliyyə statistikasını qismən dövlət idarəetmə sektorunun müəssisələrini də əhatə edir. MHS konsepsiyasına əsasən dövlət müəssisələrinin sektorunun bütün fəaliyyəti "Qeyri-maliyyə müəssisələri" sektorunda qeyd alınır. Bundan başqa, dövlət büdcəsinin statistikasında dövlətin büdcəsi (məsələn, faiz ödənişləri ilə bağlı xərclər) arasındakı bütün ödənişləri qeyd edir. BMT MHS-də dövlət idarəetmə sektorundakı əməliyyatlar yüksək konsolidə edilmiş şəkildə əks olunur (Obrastsova O, Kopeykina O., 2008).

Qeyd edək ki, Beynəlxalq Valyuta Fondunun Dövlət Maliyyəsi Statistikası (DMS) üzrə göstərişində müəyyən edilmiş qaydada "dövlət vergi gəlirlərinin" və MHS-də vergilərin tam əhatə olunmasının fərqləri vardır. Beləliklə, MHS-yə birdən çox valyuta məzənnəsinin hərəkətinə səbəb olan şərti hesablanmış vergi və subsidiyalar daxildir. Sosial sığortaya isə vergilər daxil deyildir. Bundan əlavə, MHS-də fərqlənən vergi kateqoriyası yalnız DMS təsnifatında müəyyən edilmiş vergilərin xüsusiyyətinə deyil, həm də bu vergi və vergi ödənilən şərtləri ödəyən institusional vahidlərə aiddir. Eyni vergi ödənilməsi MHS-də iki fərqli mərhələdə öz əksini tapa bilər. Məsələn, idxal və ya yerli mallar üzrə aksiz rüsumunun ödənilməsinə görə aksiz vergisinin ödənilməsi "ƏDV və vergilər istisna olmaqla, idxal vergilərinə" və ya "İxrac və ƏDV üzrə vergilər

istisna olmaqla, məhsul vergilərinə" də əks edilə bilər. Eyni verginin ödənişləri, məsələn, avtomobillərə illik vergi, verginin müəssisə və ya ailə tərəfindən ödənilməsinə görə "istehsal vergiləri" və ya "gəlirin, zənginlik və sairə aid olan vergilərə" əks olunmalıdır. Buna görə, təsnifatların sadə bir qruplaşdırılmasının köməyi ilə BVF və İƏİT MHS kateqoriyalarına gəlməsinə icazə verilmir. Bununla belə, hər bir MHS vergi kateqoriyası müvafiq DMS və İƏİT təsnifatlarına çapraz olaraq istinad edir .

Dövlət büdcəsinin statistikasında dövlət maliyyə statistikasını üçün beynəlxalq standartlara uyğun olaraq pul bazasında, yəni faktiki pul vəsaitlərinin hərəkəti qeydiyyatı əsasında, MHS –də hesablanmış məbləğlər əsasında, yəni alacaqlar və borclar yarandığı zaman mühasibat uçotu aparılır. Lakin 1995-ci ildə Beynəlxalq Valyuta Fondu dövlət maliyyələşməsi üzrə statistik göstəricilərin toplanması və emalı üçün standartların yenidən nəzərdən keçirilməsinə başlamışdır. Nəticədə, MHS-də olduğu kimi, hesablama qaydasında qeydiyyatdan keçmək üçün əsasən kassa qaydasında qeydiyyatdan keçmək planlaşdırılır. Bu yeniliklər 1993-cü il MHS-nin qeyd əməliyyatlarının metodu uyğunluğu, eləcə də əməliyyatları və qeyri-monetar vəsaitlərinin, o cümlədən dövlət idarəçiliyində, baş səhmlərinin və vəsaitlərinin hərəkətinin daha yaxşı əhatə performansını təmin edəcəkdir.

Dövlət idarəetmə orqanlarının fəaliyyəti həmişə ölkənin iqtisadçılarının və statistik xidmətlərinin mütəxəssisləri arasında xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur.

Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçməsi ilə dövlət idarəçiliyinin rolu və funksiyaları dəyişdi. Bu şəraitdə bazar iqtisadiyyatının işlənməsi üçün ümumi şərtlərin yaradılması, həmçinin bazar təsirlərinin tənzimlənməsi məsələsi dövlətin qarşısına çıxdı.

Azərbaycanda bazar münasibətlərinin yaranması şəraitində dövlət statistika islahatına təcili ehtiyac var idi. Milli statistika islahatında mühüm mərhələ "Dövlət Proqramı" nın qəbul edilməsidir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu proqramlarda mərkəzi yer BMT tərəfindən tövsiyə edilən MHS-yə keçid bölümüdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, maddi istehsal konsepsiyasına görə, dövlət idarəetmə sektoru, qeyri-maddi xidmət göstərən digər sahələr kimi, milli gəlirin yaradılmasında iştirak etmir. Bu baxımdan, MHS konsepsiyasına əsasən dövlət idarəetmə sektorunun müstəqil istehsal fəaliyyət konsepsiyası Azərbaycan statistikasına üçün yenidir.

Buna görə, dövlət sistemini ümumi hesab sisteminə daxil etmək və makroiqtisadi hesablamaların bir çox metodoloji problemlərini həll etmək lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu sektorun müəyyən dərəcədə daxil edilməsi milli mühasibat uçotunun prinsiplərinə ziddir. Dövlət müəssisələri əsasən qeyri-bazar xidmətlərini təmin etdiyinə görə, onlara təminat prosesində rəqabət üçün yer yoxdur. Nəticədə, bu sektorda "bazar qiymətləri" və mənfəət yoxdur. Buna görə də, dövlət idarəetmə sektorunun əlavə dəyəri bu sektorun məhsullarından ara istehlakı çıxarmamaqla deyil, əmək xərclərini, əsas vəsaitlərin istifadəsini və digər xərclərin elementlərini yekunlaşdırmaqla müəyyən edilir (Sustainable Infrastructure for Low-Carbon Development in Central Asia and the Caucasus. Hotspot Analysis and Needs Assessment, 2019).

Alman iqtisadçı Lippenin sözlərinə görə, dövlətin son istehlakı tərifi ilə əlaqədar olaraq mütəmadi olaraq qayıtmaq lazım olan müzakirə mövzusu, bu vahidi istifadə kateqoriyalarına birləşdirmək məsələsidir. Dövlətin son istehlakı və son istehlak xərcləri arasında bir xətt çəkmək asan deyil. Müəllif hesab edir ki, dövlət idarəetmə orqanlarının son istehlakı, yəni qeyri-bazar xidmətlərinin dəyəri, onların təmin edilməsi ilə bağlı xərclərin böyük olması deyil. Bununla belə, praktikada son olaraq dövlət orqanlarının son istehlakının miqdarının böyüklüyünü müəyyən etmək üçün istifadə olunur, çünki qeyri-bazar xidmətlərinin qiymətləndirilməsi üçün başqa bir üsul tapmaq çətindir. (Lipe. P.,1995).

İnformasiya məsələsi xüsusilə kəskindir, dövlət idarəetmə sektorunun gəlirləri və xərcləri, dövlət borcları və xidmətləri, dövlət investisiyaları və s.

Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi və onun yerli statistika idarələri bu məlumatların təşkili, sistemləşdirilməsi və sintezi ilə məşğul olur, bu sahədə xarici və yerli təcrübədən istifadə edilir. Məlumatlar dövlət fəaliyyətinin öyrənilməsində dövlət statistika orqanlarının istifadə etdiyi yeni funksiyalar və üsullarla müəyyənləşdirilmişdir.

Qeyd edək ki, hazırda statistika sahəsindəki 150 beynəlxalq və 30 mühasibat uçotu sahəsi standartından daxili statistikada istifadə olunur.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının statistik standartları arasında dövlət idarəetmə orqanlarının fəaliyyəti sahəsinə aid olan standartlar mühüm yer tutur. Daxili statistikada oxşar standartlar hazırlanır, BVF-nin dövlət maliyyə statistikasına üzrə tövsiyələri və qaydaları istifadə olunur (Nazarov M.Q., 2010).

Lakin, dövlət maliyyə statistikasına və fakturalandırma problemlərinin islahatının «Dövlət idarələri» sektoru MHS üçün çətindir, bu problemlər iqtisadi ədəbiyyatda az əks olunmuşdur.

Bundan əlavə, dövlət təşkilatlarının fəaliyyətini təhrif edən amillər də var. Daha çox qeyd edildiyi kimi, dövlət idarəetmə sektorunun əlavə dəyəri onun fəaliyyəti ilə bağlı xərclərin elementləri ilə müəyyən edilir. Buna görə iqtisadiyyatın bu sektorunun xərcləri tez-tez fəaliyyətinin real effektivliyi ilə bərabərdir, məsələn, müəllimlərin maaşları artdıqda, dövlət iddia edir ki, daha çox təhsil "istehsal edir". Buna görə, dövlət mürəkkəb inzibati tənzimləmələri dərc edərkən öz səlahiyyətlərini genişləndirir və bu səbəbdən daha çox pul xərcləyir və daha çox sayda işçini işə cəlb edərsə, bu sektorun fəaliyyətinin "effektivliyi" yüksəlir.

Buna görə, ən azı "ictimai xidmətlərin" fiziki həcmi təxmini qiymətləndirmək üçün son istehlakın tərkib hissələrinə və dövlət idarəetməsinin digər xərclərinə (sosial müavinətlər, faiz ödənişləri və s.) qiymət dəyişikliyinə təsirini aradan qaldırmaq lazımdır. Lakin, dövlət idarəetməsinin fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, xidmətlərin kəmiyyət, keyfiyyət və qiymət komponentlərinin sərbəst buraxılması mümkün deyil.

Dövlət idarələri sektorunun qənaət, investisiya və maliyyə tarazlığı məsələsi də mübahisəlidir.

Beləliklə, dövlət fəaliyyətinin milli hesablar sistemində daxil edilməsi bizim üçün tamamilə yeni qeyri-ənənəvi problemlərin formalaşdırılması və həllini tələb etdi: statistika müşahidəsinin yeni metodlarının istifadəsi, yeni statistik göstəricilərin tətbiqi, ictimai performans qiymətləndirmək üçün yeni üsullar. Araşdırmamızın ən mühüm vəzifəsi statistik müşahidənin metodlarının təkmilləşdirilməsinə, dövlət fəaliyyət göstəricilərinin hesablanması metodikasına və məlumatın ən böyük etibarlılığına nail olmaq üçün yanaşmaların inkişaf etdirilməsidir.

Bu qeydlərlə əlaqədar olaraq, əsas çətinliklər, Azərbaycan dövlət idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin öyrənilməsində yaranmış problemlər və «Dövlət idarələri» sektoru üçün milli hesablar sisteminin qurulması və bu sektorun xüsusiyyətləri, eyni zamanda bu mövzunun yerli ədəbiyyatda təsirsizliyi, bu sektorun fəaliyyəti ilə bağlı tamamlanmamış və qeyri-dəqiq məlumatlar ilə izah olunur. Buna görə dövlət idarəetmə sektorunun MHS göstəricilərinin hesablanması və MHS hesablarında əks etdirilən əməliyyatların qeydiyyatı üçün beynəlxalq metodlardan istifadə etmək lazımdır.

Bütün bu müddəalar Azərbaycanda dövlət qurumlarının fəaliyyətini öyrənmək üçün statistik vasitənin yaradılması zamanı nəzərə alınmalıdır. Dissertasiyaların birinci hissəsinin nəticəsi olaraq qeyd etmək olar ki, bu işin öyrənilməsi mövzusu «Dövlət idarələri» sektoru üçün milli hesablar sisteminin tərtib edilməsidir və araşdırmanın məqsədi Azərbaycan dövlət idarəsinin fəaliyyətinin təhlilidir. Bu yazıda "Dövlət idarələrinin" institusional sektoru MHS konsepsiyasına və Azərbaycanın inkişafının bu mərhələsində dövlət idarəetmə orqanlarının fəaliyyət sahəsinə görə müəyyənləşdirilmişdir. Dissertasiya həmçinin dövlət idarələrinin institusional sektorunun tərkibini, funksiyalarını və xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Tədqiqat işində dövlət idarələrinin dövlət maliyyələşdirmə statistikasında fəaliyyət göstərməsinin problemi də araşdırılıb.

Dissertasiya dövründə MHS –də dövlət fəaliyyətinin əks etdirilməsinin çətinliyi və bu çətinliklərin aradan qaldırılması yolları təklif olunur.

II FƏSİL. MHS-DƏ "DÖVLƏT İDARƏLƏRİ" SEKTÖRÜNÜN GÖSTƏRİCİLƏR SİSTEMİ, ONLARIN HESABLANMASININ SPESİFİKLİYİ

2.1. MHS konsepsiyasına görə dövlət idarələrinin fəaliyyətinin statistik göstəriciləri sistemi

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində, Azərbaycanın ictimai sistemindəki islahatlar və iqtisadi proseslərdə dəyişikliklər dövlət orqanlarının iqtisadiyyatın

tarazlığı və böyüməsi üçün yeni və daha geniş məsuliyyətlərini yenidən qurmağı və tanınmasını tələb etdi. Dövlət müəssisələrinin bazar münasibətləri şəraitində spesifikliyi ondan ibarətdir ki, onların fəaliyyətinin nəticələri yalnız bu sektorun özündə deyil, həm də kənarında əks olunsun. Milli gəlir və zənginliyi yenidən bölüşdürərkən və bütün cəmiyyətə qeyri-bazar xidmətlərini təqdim edərkən, onların fəaliyyətinin əhatə dairəsi və nəticələri aydın şəkildə əks etdirilməli, zəruri məlumatlar əldə edilməli və hökumət siyasi qərarlar qəbul etmək üçün kifayət qədər etibarlı vasitələrlə təmin edilməlidir.

Yeni şəraitdə bu proseslərin monitorinqi üçün ən əlverişli vasitə «Dövlət idarələri» sektoru üçün MHS göstəriciləri sistemidir. Milli hesablar sistemi dövlət müəssisələri ilə iqtisadiyyatın digər sektorlarına aid olan vahidlər arasında vergi və subsidiyalar vasitəsilə gəlirlərin bölüşdürülməsi, eləcə də maliyyə öhdəlikləri və öhdəliklərin yaranması ilə bağlı əməliyyatları nəzərdən keçirir.

MHS "Dövlət İdarələri" sektorunun fəaliyyətinin əks olunması MHS konsepsiyasına əsasən bu sektorun makroiqtisadi göstəricilərinin bir sisteminin tərtib edilməsini nəzərdə tutur. Müstəqillik əldə edildikdən sonrakı dövrün müxtəlif mərhələlərində dövlət qurumlarının MHS sektorunun göstəriciləri arasında əlaqələr aşağıdakı kimi göstərilə bilər:

1. Sektor xidmətlərinin ümumi çıxışı;
2. Aralıq istehlak;
3. Sektorun ümumi əlavə dəyəri (maddə 1-bənd 2);
4. Əsas kapitalın istehlakı;
5. Əlavə dəyər (maddə 3-maddə 4);
6. İşə götürən işçilərin əmək haqqı (komponentlər);
7. İstehsalat üzrə digər vergilər;
8. İstehsal üçün digər subsidiyalar;
9. Mənfəət və buna bərabər gəlir (maddə 3-cü bənd 6-bənd 7 + maddə 8);
10. Bu sektor tərəfindən alınan istehsal və idxala vergilər;
11. Sektor tərəfindən ötürülən istehsal və idxal üçün subsidiyalar;

12. Sektor tərəfindən alınmış əmlak gəlirləri;
13. Təhvil verilmiş mallardan gəlir;
14. Sektorun ilkin gəlirləri balansı (maddə 9 + p.10-p.11 + p.12-p.13);
15. Sektor tərəfindən alınan cari gəlir vergisi, əmlak vergisi və s.
16. Dövlət tərəfindən alınan digər cari transferlər;
17. Sektor tərəfindən köçürülmüş digər cari transferlər;
18. «Dövlət idarələri» sektorunun birdəfəlik gəlirləri (maddə 14 + maddə 15 + maddə 16-bənd 17);
19. Sektor tərəfindən köçürülmüş növ köçürmələr;
20. Düzəliş edilmiş istifadəsiz gəlir (18-ci bənd, 19-cu maddə);
21. Sektorun son istehlakına xərclər;
22. Sektorun saxlanması (p.20-s.21);
23. Həqiqi son istehlak;
24. Sektor tərəfindən alınan kapital köçürmələri;
25. Sektorda ümumi sabit kapitalın formalaşması;
26. Sektorun xalis kreditləşməsi (+) / xalis borc (-) (maddə 22 + p.24-s.25)
27. Bu sektorun valyutası və əmanətləri (alınan və ya köçürülmüş);
28. Səhmlərdən başqa qiymətli kağızlar.
29. Sektorun kreditləri və kreditlər.
30. Payda səhmlər və iştirakın digər formaları.
31. Sığorta ehtiyatları və s.

Makroiqtisadi göstəricilərin bu sistemi dövlət orqanlarının fəaliyyətinin kompleks təhlilini aparmaq üçün informasiya bazasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, «Dövlət idarələri» sektorunun fəaliyyətinin xüsusiyyətləri iqtisadiyyatın bu sektorunun MHS göstəricilərinin hesablanması xüsusiyyətlərini də müəyyənləşdirir. Bu ilk növbədə dövlət orqanlarının bir qayda olaraq qeyri-bazar xidmətlərini təmin etməsi ilə əlaqədardır. Ona görə də onları təmin etmək prosesində rəqabətə yer yoxdur, buna görə, bu sektorda, əsasən, istehsaldan "bazar qiymətləri" və mənfəət yoxdur.

Dövlət idarəetmə sektorunda "məhsullar" (qeyri-bazar xidmətləri) istehsalının nəticəsi olaraq əlavə dəyəri yaradır. Əlavə dəyərin hesablanması bu müəssisələrin saxlanması və istismarı, əsas kapitalın istehlakı üçün əmək, xərc və xidmətlərin dəyərinin yekunlaşdırılması ilə həyata keçirilir. Hökumətin əlavə dəyərinin əksəriyyəti bu orqanların əməyin ödənilməsi üçün xərçidir.

Əlavə dəyər vergisi ÜDM-in ümumi dəyərində dövlət sektorunun payını müəyyənləşdirmək üçün əsas ola bilər. Belə hissə əhəmiyyətsiz və ya hətta mənfi ola bilər. Bu fakt (hökumət sektorunun ümumi ÜDM-də mənfi payı) iqtisadiyyatın bu sektoru artmadığını, lakin əsas gəlirlərin azaldığını göstərir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ümumi dövlət sektorunun ÜDM-də mənfi payı demək deyil, bu sektorun xərclərini maliyyələşdirmək üçün gəliri yoxdur, çünki yenidən bölüşdürmə prosesində əhəmiyyətli gəlir əldə edir. Beləliklə, hökumətin birdəfəlik gəlirdə payı, bir qayda olaraq, müsbətdir.

MHS –də hökumət sektorunu əhatə edən gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsini əks etdirmək üçün gəlirin paylanması onların yenidən bölüşdürülməsindən ayrılır. Beləliklə, MHS konsepsiyasına əsasən dövlət məmurlarının əmək haqqı, yenidən bölüşdürmə prosesində gəlir kimi qəbul edilən əsas gəlirlər kimi təsnif edilir.

Qeyd edək ki, MHS sistemindəki dövlət idarəetmə sektoru həm gəlir, həm də xərc sahələrində müəssisə sektorundan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Gəlirdən danışarkən, çıxış göstəricisi olaraq, qeyd edildiyi kimi, xidmətlərin dəyəri faktiki xərclərin miqdarında qeydə alınır. Dövlət müəssisələrinin "məhsul satışı" ilə bağlı fəaliyyəti məhduddur və xüsusi xidmət haqqı (haqqlar və töhfələr) şəklində ən yaxşı şəkildə həyata keçirilir. Buna görə hökumət sektorunun son istehlak xərcləri onların istehsalına bərabərdir, yəni, bütün cəmiyyətə ümumi ödəniş (vergilər) adı verilən qeyri-bazar xidmətlərinin dəyəri (Həsənli Y.H., 2011).

Beləliklə, "Dövlət müəssisələri" sektorunun son istehlakı qeyri-bazar çıxışının dəyərinə bərabərdir, bazar satışından alınan məbləğdən azdır.

Bazarda olmayan malların və xidmətlərin istehsalında ümumi hökumət xərclərinin istehsal və aralıq xərclərə ayrılması da zəruridir (sxem 1).

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət müəssisələrinin sərəncamda qalan gəlirləri onun gəlirləri ilə üst-üstə düşmür, son istehlak xərcləri isə onların xərcləri ilə üst-üstə düşmür, çünki son maddəsi “əmanət” olduğu halda cari hesabda əks olunmuş əməliyyatlara əlavə olaraq, kapital ilə əməliyyatlar hesabında əks etdirilən əməliyyatlar da daxildir.

Sxem 1:Dövlət idarəetməsi sektorunun son istehlakı, əlavə dəyər və xərcləri

Xərclər	Buraxılış
Material və xidmətlərin istehlakı (aralıq istehlak)	Bazar buraxılışı Binalar, tikililər , istehsal etdikləri avadanlıq
Ümumi əlavə dəyər	Qeyri-bazar xidmətlərinin buraxılışı

Mənbə : www.stat.gov.az məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Dövlət idarəetmə orqanlarının son istehlakı və xərcləri aşağıdakı kimi bir – birilə əlaqədərdir :

Dövlət idarəetmə orqanlarının son istehlak xərcləri + cari transfertlər +dövlət borcu üzrə faizlər=**dövlət idarəetmə orqanlarının cari xərcləri** + ödənilmiş kapital transfertləri+ investisiya= **dövlət idarəetmə orqanlarının ümumi xərcləri**

“Dövlət idarələri” sektorunun spesifikliyinin xüsusiyyəti dövlət təşkilatlarının yığım fondunda maddi dövriyyə vəsaitlərinin ehtiyatının olmamasıdır. Dövlət müəssisələrinin MHS göstəriciləri Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün sektorlarının hesablarının göstəriciləri ilə sıx əlaqədərdir. Belə ki, dövlət müəssisələrinin ilkin gəlirləri iqtisadiyyatın digər sahələri tərəfindən ödənilən vergilərdir.

MHS-də dövlət orqanları tərəfindən yığılmış bütün vergilər cari və kapital vergilərə ayrılır. Cari vergilərdə iki qrup fərqləndirilə bilər: 1) istehsal və idxal vergilər, 2) gəlir və mülkiyyətə vergilər. İstehsal və idxal vergiləri dövlət idarəetmə orqanlarının ilkin gəlirləridir.

İstehsal və idxala vergilər məhsul və idxala vergilər və istehsala digər vergilərə bölünür. Cari vergilərə, həmçinin istehsal prosesində istifadə edilməyən torpaq və binalara vergilərdən, beynəlxalq əməliyyatlar üzrə vergilər və s. aiddir. Kapital vergilərə kapital əməliyyatları ilə əlaqədar birdəfəlik ödənişlər aiddir: bağışlama, vərəsəliklə digərinə ötürülmə və s. MHS-də, onlar dövlət sektoruna transfertlər kimi kapital hesabında əks olunur.

MHS sistemində dövlət sektorunun spesifikliyi, sektorun özü tərəfindən ödənilən istehsal və idxala vergilərin həcmi bir o qədər də çox deyil. Onlar dövlət müəssisələrinin fəaliyyəti ilə bağlı olan nağd pul və məcburi ödənilməmiş ödənişləri təmsil edirlər. Lakin, vurğulamaq lazımdır ki, yalnız dövlət qurumları sektoru vergi toplayıcısıdır.

Eyni zamanda, dövlət orqanları müxtəlif subsidiyaları və kapital transfertləri iqtisadiyyatın digər sektorlarına aid olan rezident-vahidlərinə göndərirlər. Subsidiyaların köməyi ilə, dövlət onlara lazımi resursları ayıraraq, institusional vahidləri dəstəkləyə bilər. Onların əsas növləri: istehsal üçün subsidiyalar, məhsullara subsidiyalar, istehsal üçün digər subsidiyalar, həmçinin pul vəsaitləri. Subsidiyalarda "dolaylı subsidiyalar" müəssisələr tərəfindən açıq şəkildə qəbul edilməmişdir (məsələn, xaricdən natural qaydada alınmış kreditlər).

Bu şəraitdə, «Dövlət idarələri» sektoru üçün MHS hesabı məlumatlarının tərtib edilməsi və istifadəsi yalnız ölkə iqtisadiyyatının və onun fərdi sektorlarının MHS-nin eyni vaxtda tərtib olunması kontekstində mümkündür.

1993-cü il MHS-nin metodologiyasına əsasən, «Dövlət idarələri» sektorunun MHS-nin hesablarının ümumi sxemi və hər hesabın göstəricilərinin verilmişdir. Bu sxem bütün hesabların göstəricilərini əhatə edir və dövlət sektorunun hesablarının iqtisadiyyatın digər sektorlarının hesabları ilə əlaqələrini göstərir. Beləliklə,

vergilər, subsidiyalar, cari transfertlər, iqtisadiyyatın digər institusional sektorlarının gəlirlərinin ilkin və təkrar bölgüsü əlaqəlidir.

2.2. "Dövlət idarələri" sektorunun MHS qurulmasında dövlətin fəaliyyətini əks etdirən göstəricilərin hesablanması metodikası

1993-cü il MHS konsepsiyasına və milli iqtisadiyyatın hər bir sektoru üçün ümumi qəbul edilmiş hesab strukturuna əsasən, bütün hesabların kompleksini-İstehsal hesabından maliyyə hesabına qədər tərtib etmək nəzərdə tutulmuşdur. Sektorun iqtisadi və maliyyə təhlili üçün tələbləri bəzən daha konkret bir institusional qruplaşmanın və subsektorlar üçün bəzi hesabların tərtib edilməsini tələb edir.

Azərbaycanda «Dövlət idarələri» üçün aşağıdakı milli hesablar tərtib edilir: istehsal hesabı; gəlirlərin ilkin və təkrar bölüşdürülməsi hesabları; gəlirlərin istifadəsi hesabı; yığım hesabı. Hər hesabın göstəriciləri bütövlükdə iqtisadiyyatın göstəricilərinə uyğundur, lakin bu sektorun fəaliyyətinin xüsusiyyətləri nəzərə alınır. «Dövlət idarələri» sektorunun göstəriciləri iqtisadiyyatın bütün sektorlarının, o cümlədən "Qalan dünya" hesabının göstəriciləri ilə sıx bağlıdır. Ona görə də, bu hesabların tərtib edilməsi, onların təhlili və onların məlumatlarının proqnozlaşdırılması zamanı yalnız bütün ölkənin iqtisadiyyatı və onun sektoru üçün MHS eyni vaxtda tərtib edilməsi şəraitində mümkündür.

İstehsal hesabının tərtib edilməsi yolu bu sektorun bütün hesab sistemi üzərində əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Bu hesab «Dövlət idarələri» sektoru daxilində institusional vahidlər tərəfindən xidmətlərin istehsal prosesi ilə birbaşa əlaqəli əməliyyatları əks etdirir. Əlavə dəyər istehsal hesabında müəyyənləşdirilmişdir ki, bu da iqtisadiyyatın ən əhəmiyyətli ümumiləşdirici göstəricisidir - bu sektora ÜDM-in yaradılmasına töhfəsini göstərir.

MHS əsasında Azərbaycanın dövlət sektorunun istehsal hesabının maketi aşağıdakı qaydada formalaşdırılmışdır:

Sxem 2: «Dövlət idarələri» sektorunun İstehsal hesabı

İstifadə	Məbləğ	Resurslar	Məbləğ
3. Aralıq istehlak 4. Ümumi əlavə dəyər (1-3) 5. Əsas kapitalın istehlakı 6. Xalis əlavə dəyər (4-5)		1. Xidmətlərin buraxılışı, o cümlədən qeyri – bazar buraxılış bazar buraxılışı	
Cəmi (3+4)		2.Cəmi (1)	

Mənbə: www.stat.gov.az məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Öyrənilən sektorun istehsal hesabı balanslaşdırıcı maddəsindən başqa əlavə olaraq üç pozisiyanı daxil edir: xidmətlərin ümumi gəlirləri, aralıq istehlak və əsas kapital istehlakı.

Xidmətlərin ümumi buraxılışı «Dövlət idarələri» sektorunun istehsalı nəticəsindədir və resurslar baxımından qeydə alınır. Bu maddəni müxtəlif səviyyəli xidmətlərin idarəetmə səviyyələri və onları istehsal edən sahələr və ya məhsulların xarakteri (bazar və qeyri-bazar) ilə fərqli xidmət növlərinə ayırmaq olar.

«Dövlət idarələri» sektorunun ümumi buraxılışı dövlət büdcəsinin icrası hesabatının məlumatları əsasında cari xərclərin məbləği əsasında hesablanır: muzzdlu işçilərin əmək ödənişi, aralıq istehlak və istehsala digər vergilər. Qeyd edək ki, müəssisələrin dövlət büdcəsindən xərclərini maliyyələşdirməklə bağlı məlumatlar əsas kapitalın istifadəsini nəzərə almır və buna görə çıxışı təyin edərkən o, cari xərclərə əlavə olunmalıdır. Dövlət idarələrinin sektorunun buraxılışı hesabat dövründə sahələr üzrə qruplaşdırılan sektorun institusional vahidlərin fəaliyyəti nəticəsində qeyri-bazar və bazar xidmətlərinin dəyərini əhatə edir.

MHS-nin qəbul edilmiş konsepsiyasına əsasən, «Dövlət idarələri» sektorunda təhsil və gəlirlərin ilkin paylanması gəlirlərin ilkin bölgüsü hesablarında əks olunur. Dövlət idarələri sektorunun ilkin gəlirləri xidmətlərin istehsalı prosesində iştirak edən bu sektorun institusional vahidlərinin gəlirləridir.

«Dövlət idarələri» sektoru üçün, ölkənin iqtisadiyyatında olduğu kimi gəlirlərin ilkin bölgüsü iki hesabda əks olunur: gəlirlərin yaranması hesabı və sektorun ilkin gəlirlərinin bölüşdürülməsi hesabı. Bu hesablarda istehsal prosesində yaranan ilkin gəlirlərin institusional vahidlər və iqtisadiyyatın sektorları arasında bölüşdürülməsi əks olunur.

Gəlirlərin yaranması hesabının spesifikliyi ondan ibarətdir ki, bu hesab yalnız digər sektorlardan gəlir əldə edən sektorlardan fərqli olaraq, istehsaldan əldə edilən ilkin gəlirlərin mənbəyi olan sektorlar üçün tərtib edilir.

Sxem 3: «Dövlət idarələri» sektorunun gəlirlərinin yaranması hesabı

İstifadə	Məbləğ	Resurslar	Məbləğ
3. Əməyin ödənilməsi, O cümlədən Əmək haqqı Sosial sığortaya ödəmələr		1. Ümumi əlavə dəyər	
4. İstehsala xalis vergilər			
5. Ümumi mənfəət			
6. Əsas kapitalın istehlakı			
7. Xalis mənfəət (5-6)			
Cəmi (3+4+5)		2.Cəmi (1)	

Mənbə : www.stat.gov.az məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Gəlirlərin yaranması hesabının balanslaşdırıcı maddəsi ümumi mənfəətdir, yəni istehsalçılarda (dövlət qurumlarında) əməyin ödənişi və vergilər çıxıldıqdan sonra əlavə dəyərin hissəsidir.

Dövlət idarələri sektoru üçün gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabı istehsal fəaliyyəti və mülkiyyətdən əldə edilən gəlirlərin ilkin bölgüsünü xarakterizə edir. Bu sektorda hesabın istehsalla birbaşa əlaqəsi yoxdur.

Hesabın resurs bölməsində dövlət müəssisələri tərəfindən əldə edilən əsas gəlir növləri göstərilir: əmək haqqı, vergilər, istehsaldan gəlirlər (gəlirlər) və əmlakdan gəlirlər. Onlar gəlir hesabından köçürülür.

Dövlət idarələri sektorunun gəlirlərin təkrar bölgüsü hesabı cari transfertləri əldə etmək və ödəmə yolu ilə ilkin gəlirlərin saldosunun sektorun sərəncamda

qalan gəlirlərinə çevrilməsini göstərir. Bu yenidən bölüşdürmə iqtisadiyyat sektorlarının gəlir bölgüsü prosesinin ikinci mərhələsidir. Hesabın resurs hissəsində ilkin gəlirlərin saldosu və dövlət qurumları tərəfindən alınan cari transfertlərin məbləği əks olunur.

Dövlət sektorunun spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hökumət təşkilatlarının göstərdiyi xidmətlər özləri tərəfindən istehlak olunur. Amma eyni zamanda, bu təşkilatlar da bu xidmətlərin istehsalçısıdır. Beləliklə, bu sektorun ümumi daxili məhsulu yalnız sektorda və ev təsərrüfatında son istehlak üçün istifadə olunur.

Kapital hesabı, sektorun qeyri-maliyyə aktivlərinin və bu resursların maliyyələşdirmə mənbələrinin qaynaqlarının necə formalaşdığını göstərmək imkanını verir. MHS metodologiyasına əsasən, kapital əməliyyatları yeni və ya mövcud qeyri-maliyyə aktivləri əldə etməkdən, mövcud olan qeyri-maliyyə aktivlərinin dəyərinin qaldırılmasından və artırılmasından ibarət olan qeyri-maliyyə aktivlərinin əməliyyatlarını əhatə edir.

Dövlət müəssisələrinin maliyyə hesabında həm sektorun maliyyə aktivləri və passivləri tərtib edilir, həm də ölkənin rezidentlərinin “Qalan dünya” ilə maliyyə əməliyyatları əks etdirir.

Beləliklə, «Dövlət idarələri» sektorunun MHS hesablarını tərtib edərkən, bütün statistik məlumatları istifadə etmək zəruridir. Bununla yanaşı qeyd etmək istərdik ki, böyük məlumat kütləsindən istifadə etməzdən əvvəl bu məlumatın müqayisəliliyinin təmin edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət büdcəsinin, büdcədən kənar fondların, müəssisələrin və təşkilatların statistik hesabatlarının, hesabatların və sorğuların icrası ilə bağlı hesabat şəklində məlumatların mənbələri milli hesablar sisteminin vəzifələrini yerinə yetirir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT İDARƏLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNİN KOMPLEKS STATİSTİK TƏDQIQI

3.1. MHS informasiyası əsasında dövlət idarələrinin fəaliyyətinin kompleks statistik təhlilinin nəzəri və metodoloji əsasları

MHS məlumatları əsasında dövlət qurumlarının fəaliyyətinin təhlilinin məqsədi "Dövlət idarələri" sektorunun ən ümumi qanunauyğunluqlarını, əlaqələrini və nisbətlərini xarakterizə etmək, bu sektorun ayrı-ayrı hesablarında əks olunan iqtisadi proseslərin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdir.

Belə bir analizin sistemləşdirilməsi onun əsas sahələrinin inkişafını zəruri edir:

- “Dövlət idarələri” sektorunun MHS göstəricilərinin zamanda təhlilini aparmaq, makroiqtisadi göstəricilərin həcmindəki əsas meylləri, həmçinin əlaqələri, quruluşunu və nisbətləri müəyyənləşdirmək.

- Öyrənilən sektorun ayrı-ayrı hesablarının göstəricilərinin təhlili;
- dövlət qurumları sektorunun ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına verdiyi töhfənin təhlili;

- "Dövlət idarələri" sektorunun fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və s.

Dövlət qurumlarının fəaliyyəti ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında vacib amildir. Makroiqtisadi təhlil və proqnozlaşdırma iqtisadi tənzimləmə sahəsində dövlət orqanları tərəfindən iqtisadi və siyasi qərarların qəbul edilməsinə təsir göstərir, eyni zamanda bütün sahələrin inkişafına təsir göstərir. Dövlət qurumlarının fəaliyyətinin iqtisadi və statistik təhlilinin nəzəri və metodoloji əsas şərtlərinin öyrənilməsində aşağıdakı əsas məqamları vurğulayaq:

1. Təhlilin nəzəri əsasları və tədqiqat anlayışı. Tədqiqat mövzusunun, təhlilin məqsəd və vəzifələrinin təsviri.

2. İqtisadi sistemdə dövlət fəaliyyətinə baxılmasının ümumi yanaşma və prinsiplərinin tərfi - istifadə olunan metod və yanaşmaların yeniliyi burada açıqlanır.

3. Dövlət fəaliyyətini və elmi-texniki əlaqələri əks etdirən makroiqtisadi göstəricilər sisteminin xarakteristikası, onların hesablanması üçün alqoritmlər və metodoloji alqoritmlər, məlumat dəstəyi, zaman sıralarının qurulmasının elmi əsasları.

4. Dövlət fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini hərtərəfli qiymətləndirmə üsulları və metodlarının təsviri.

5. Dövlət qurumlarının fəaliyyətinin hərtərəfli statistik təhlili sxeminin və mərhələlərinin inkişafı, təhlilin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, nəticə və təkliflərin formalaşdırılması.

Dövlət fəaliyyətinin öyrənilməsi üçün statistik metodologiyayı inkişaf etdirərkən, statistik metodologiyanın inkişafı və tətbiqi üçün əsas yaradan ictimai həyat hadisələrinin öyrənilməsinə dialektik yanaşma prinsipləri nəzərə alınır.

Bu araşdırmanın nəzəri və metodoloji əsasını BMT Statistika Komissiyasının MHS üzrə materialları, dövlət idarəçiliyinin uçotu və statistikasının beynəlxalq standartları, xarici və yerli iqtisadçı və statistiklərin işləri, habelə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi və MDB Statistika Komitəsinin milli hesabların tərtibinə dair tövsiyələri təşkil etmişdir.

Dövlət qurumlarının fəaliyyətini öyrənərkən hadisələr və proseslərin tam əhatəli təsvirini əldə etməyə və amilləri və nəticələrin vahid bir sistemə birləşdirilməsinə imkan verən sisteməlik bir yanaşma lazımdır.

Dövlət fəaliyyətinin hərtərəfli təhlilində əsas xüsusiyyət bu münasibətlərin öyrənilməsinə müəyyən bir yanaşmadan ibarətdir: sisteməlik təhlil vahid məqsədə yönəldilmişdir, analizin bütün bölmələrinin ardıcılığı, statistik məlumatların tam istifadəsi və s.

Dövlət fəaliyyətini səciyyələndirən statistik məlumatların təhlili üçün informasiya və metodiki təminatın əsasını əsas fəaliyyət növləri üzrə qruplaşdırılmış statistik göstəricilər sistemi təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda dövlət fəaliyyətinin təhlili metodologiyasının tətbiqi yeni statistik məlumatların yaradılması ilə deyil, mövcud məlumatların tam istifadəsi, uyğunlaşdırılması və rasionallaşdırılması şərti ilə mümkündür.

MHS konsepsiyasına əsasən hesabların göstəriciləri ilk növbədə mövcud bazar qiymətləri ilə qiymətləndirilir. Bu, hökumətin fəaliyyətini əks etdirən MHS hesabları göstəricilərinə də aiddir. Dövlət qurumlarının fəaliyyətlərinin MHS göstəricilərinin cari bazar qiymətləri ilə qiymətləndirilməsi öyrənilən sektorun istehlakı və yığılması arasındakı nisbətləri, bazar və bazar olmayan xidmətlər arasındakı nisbətləri, bu sektora daxil olan sahələr arasındakı nisbətləri müəyyən etməyə, dövlət borcu ilə ÜDM arasındakı nisbətini müəyyən etməyə imkan verir. Eyni zamanda, MHS göstəricilərinin mövcud qiymətlərlə qiymətləndirilməsi

dövlət idarəetmə orqanlarının gəlir və xərcləri, transfertləri və s. göstəricilərini birbaşa ölçməyə imkan vermir (Sustainable Infrastructure for Low-Carbon Development in Central Asia and the Caucasus. Hotspot Analysis and Needs Assessment, 2019).

Statistik təcrübədən göründüyü kimi, statistik məlumatların hər hansı bir kompleks iqtisadi təhlili zamanı həm qiymətlərin dəyişməsinə, həm də fiziki həcmdəki dəyişikliklərə bərabər diqqət yetirilməlidir. Bu, dövlət fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilərə də şamil olunur. Məhz bu, yüksək inflyasiya şəraitində dövlət qurumlarının fəaliyyətinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Əvvəlcədən cari qiymətlərlə hesablanmış hər hansı indikatorun və onun komponentlərinin fiziki həcmnin indekslərini hesablamaq üçün bu göstəricilər sabit qiymətlərlə yenidən qiymətləndirilməlidir. Lakin dövlət qurumları sektorunun MHS hesablarının bütün göstəriciləri sabit qiymətlərlə hesablanmağa eyni dərəcədə uyğunlaşmır.

Beləliklə, fiziki həcmnin dinamikasını öyrənilməsində sabit qiymətlərlə yenidən qiymətləndirmə üçün ən uyğun olan, tədqiq olunan sektorun MHS elə göstəriciləridir ki, bunlar da kəmiyyət və qiymət elementinə asanlıqla bölünə bilər. Bu göstəricilərə ümumi buraxılış, aralıq istehlak, bu sektorun ümumi əlavə dəyəri, habelə əmək haqqı, dövlət orqanlarının son istehlakı, əsas kapitalın ümumi yığılı və s. aiddir.

Hökumət qurumları tərəfindən həyata keçirilən bölüşdürmə və yenidən bölüşdürmə əməliyyatları, xalis kreditləşmə və borclanma göstəriciləri ilə əlaqəli göstəriciləri qiymətlərin və fiziki həcmnin komponentlərinə parçalamaq praktiki olaraq mümkün deyil.

Statistik təcrübədə, sabit qiymətlərlə yekun göstəricilərin hesablanmasının bir neçə metodu mövcuddur:

- qiymət indekslərindən istifadə etməklə deflyatorlaşma;
- ikili deflyatorlaşma

- fiziki həcm indekslərinin köməyi ilə əsas dövrün göstəricilərinin ekstrapolyasiyası
- müxtəlif axınların birbaşa yenidən qiymətləndirilməsi.

Bu metodların hamısı dövlət fəaliyyətinin göstəricilərinin yenidən qiymətləndirilməsində istifadə edilə bilər.

MHS göstəricilərini cari qiymətlərdən sabit qiymətlərə yenidən hesablayarkən aşağıdakı hesablama ardıcılığı tətbiq olunur: a) MHS dəyər göstəriciləri inflyasiyanın təsirinə məruz qalan faktiki qiymətlərdə müəyyən edilir (ayrılır); b) qiymət indeksləri və deflyatorlar geniş miqyasda və müxtəlif hissələrlə hesablanır; c) hər bir göstəriciyə uyğun qiymət indeksindən istifadə etməklə göstəriciləri faktiki qiymətlərdən sabit qiymətlərlə yenidən hesablamaq; d) cari qiymətlərlə hesablanmış göstəricilərin ümumi miqdarından sabit qiymətlərə yenidən hesablanmış eyni göstəricini çıxmaqla, dəyər göstəricilərinin inflyasiya təsiri nəticəsində artımı müəyyən edilir; e) alınan nəticələrin təhlili aparılır (İvanov Y.N. , 2012).

Tədqiq olunan göstəricinin deflyasiya olunmuş qiymətini onun baza ilindəki faktiki dəyəri ilə müqayisə edərək bu göstəricinin real alıcılıq qabiliyyətinin nə qədər artdığını və ya azaldığını, yəni inflyasiyanın onun alıcılıq qabiliyyətinə nə dərəcədə təsir etdiyini müəyyən etmək mümkündür.

Qiymət indekslərindən istifadə etməklə indeks metodu və ya deflyasiya, bazar xidmətləri istehsalı zamanı dövlət sektorunun MHS hesablarının göstəricilərinin cari qiymətlərdən sabit qiymətlərə yenidən qiymətləndirilməsi üçün də istifadə edilə bilər. Əsasən qeyri-bazar xidmətlərinin istehsalçısı kimi dövlət qurumlarının fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətlərini və nəticədə də bazar qiymətlərinin bu halda mövcud olmamasını nəzərə alaraq, inflyasiyanın iqtisadiyyatın bu sektorunun MHS göstəricilərinə təsirini ölçmək üçün digər metodlardan istifadə olunur.

Qiymət indeksindən istifadə olunan deflyasiya metodu kommunal xidmətlər, səhiyyə, sosial rifah, bədən tərbiyəsi və idman, təhsil, mədəniyyət və incəsənət və

s. kimi dövlət idarəetməsinin bazar xidmətlərinin sahələrinin buraxılışının hesablanmasında tətbiq olunur.

Deflyasiya metodu hesabat dövrü üçün cari qiymətlərlə xidmətlərin buraxılışının dəyərini istehlakçı qiymət indeksinə bölməklə hesablanır.

$$\sum q_1 p_1 / (\sum q_1 p_1 / \sum q_1 p_0),$$

burada $\sum q_1 p_1 / \sum q_1 p_0$ – qiymət indeksi,

$\sum q_1 p_1$ – cari qiymətlərlə hesabat dövründə bazar xidmətlərinin buraxılışının ümumi dəyəri,

$\sum q_1 p_0$ - sabit qiymətlərlə hesabat dövründə dövlət idarəetmə müəssisələrinin bazar buraxılışının ümumi dəyəridir.

Sabit qiymətlərlə əsas və hesabat dövründə buraxılışı müqayisə edərək, fiziki həcm indeksini alırıq:

$$I_q = \sum q_1 p_0 / \sum q_0 p_0$$

Qeyd etmək lazımdır ki, inflyasiyanı bu metodla ölçərkən istehlak qiymətləri indeksindən istifadə olunur. Lakin ölkədə inflyasiyanın ümumiləşdirilmiş xarakteristikasını əldə etmək üçün deflyator indekslərindən istifadə olunur (İvanov Y.N. , 2012).

Deflyatorlar - ümumiləşdirilmiş göstəricilər (milli gəlir, ümumi milli gəlir, ümumi daxili məhsul, maddi nemət və xidmətlərin istehlakı və başqaları) əsasında hesablanan nisbi göstəricilərdir.

Təhlilin məqsədlərindən asılı olaraq, müvafiq göstəricilər üzrə deflyatorlardan istifadə olunur. Beləliklə, inflyasiya proseslərinin bütövlükdə iqtisadiyyata təsirini öyrənərkən ümumi daxili məhsul üzrə deflyatorlardan istifadə olunur, qiymət dəyişikliklərinin əhalinin həyat səviyyəsinə təsirini öyrənərkən əhalinin maddi nemət və xidmətlərin istehlakı göstəriciləri üzrə deflyatorlardan istifadə olunur.

Qiymət indeksləri ilə yanaşı deflyatorlar faktiki qiymətlərlə göstəricinin kəmiyyətini müqayisəli qiymətlərdə olan kəmiyyətinə bölməklə hesablanır.

Sonuncu, göstəricinin komponentlərinin müqayisəli qiymətlərə faktiki qiymətlərin yenidən qiymətləndirilməsi yolu ilə əldə edilir. Deflyatorların spesifikliyi ondadır ki, onlar cari dövrün çəkili indeksinin çəkisi ilə hesablanır.

Dövlət sektorunun MHS-nın dəyər göstəricilərinin yenidən qiymətləndirilməsində indeks metodu ilə yanaşı bir sıra digər metodlardan da istifadə olunur.

Ekstrapolyasiya metodu sabit qiymətlərlə göstəricilərin hesablanmasında əsas dövrdə cari qiymətlərlə dəyəri fiziki həcm indeksinə vurmaqla istifadə olunur. Riyazi cəhətdən bu aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər:

$$\sum q_0 p_0 * I_q = \sum q_1 p_0$$

Burada $\sum q_0 p_0$ - baza dövründə göstəricinin cari qiymətlərlə kəmiyyəti,

I_q - fiziki həcm indeksi,

$\sum q_1 p_0$ – cari dövrdə sabit qiymətlərlə göstəricinin kəmiyyəti

Bu metod əsasən qiymət indekslərinin dəqiqliyi fiziki həcm indekslərindən daha az olduqda istifadə olunur.

Bu metodun istifadəsi, qiymət indeksini hesablamaq mümkün olmadıqda, dövlət qurumları (dövlət idarəetmə xidmətləri, müdafiə və milli təhlükəsizlik xidmətləri və s.) tərəfindən göstərilən qeyri-bazar xidmətlərinin dəyərini hesablamaqda çox aktualdır. Fiziki həcm indeksi olaraq, qeyri-bazar xidmətləri göstərən dövlət qurumlarında işçilərin sayının nisbətini istifadə etmək olar.

Xərc elementləri üzrə yenidən qiymətləndirmə metodu xərc elementlərinin deflyasiyası yolu sabit qiymətlərlə göstəricinin hesablanmasını nəzərdə tutur. Əsasən dövlət idarəetməsi tərəfindən göstərilən qeyri-bazar xidmətləri daxil olmaqla qeyri-bazar xidmətlərinin sabit qiymətlərlə dəyər göstəricilərinin yenidən qiymətləndirməsi üçün istifadə olunur (Həsənlı Y.H. ,2011, İvanov Y.N. , 2012).

Dövlət qurumlarının xidmətləri pulsuz olduğu üçün bu sahədə qiymətlərin olmadığı qəbul edilir. Ona görə də bu metodun əsasında xidmətlərin istehsalına xərclərin dinamikasının (sabit qiymətlərlə) bu xidmətlərin fiziki həcmının

dinamikasına düz mütənasibdə olduğu fərziyyəsi durur. Belə ki, dövlət qurumları tərəfindən göstərilən qeyri-bazar xidmətlərinin buraxılışı sabit qiymətlərlə cari xərclərin ayrı-ayrı tərkib hissələrinin (aralıq istehlak, işçilərin əmək haqqı, əsas kapitalın istehsalına və istehlakına digər vergilər) yenidən qiymətləndirilməsi yolu ilə müəyyən edilir.

Beləliklə, bu metodla şərti olaraq dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən göstərilən qeyri - bazar xidmətləri sahəsində əmək məhsuldarlığında dəyişiklik olmadığı hesab edilir. Bəzi ölkələrdə xərc elementləri üzrə göstəricilərin yenidən qiymətləndirilməsi metodunun aşkar çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün hesablamalara əmək məhsuldarlığının dəyişdirilməsinə şərti bir düzəliş tətbiq olunur, məsələn, qeyri - bazar xidmətləri göstərməklə məşğul olan ümumdövlət idarəetmə sahələrində əməyin texniki təchizatının artımı kimi nəzərə almaq olar.

Göründüyü kimi inflyasiya proseslərinin indeks metodu ilə öyrənilməsində informasiyanın iki kateqoriyasından istifadə olunur. Bir tərəfdən, inflyasiyanın təsir edə biləcəyi dövlət idarələri sektorunun MHS hesablarının dəyər göstəriciləri sistemi, digər tərəfdən isə, qiymət indeksləri və deflyatorları sistemi istifadə olunur. Lakin, burada həm yekun göstəricilər sisteminin (MHS konsepsiyası ilə müəyyənləşdirilmiş yekun göstəricilər nəzərdə tutulur) müəyyən edilməsində, həm də dəyər göstəricilərinin beynəlxalq standart konsepsiyaya əsasən qiymət indeksləri və deflyasiya metodologiyası sisteminin formalaşmasında (cari qiymətlərdən sabit qiymətlərə yenidən hesablanmaqla) ölkə statistikasına üçün tamamilə yeni bir ideologiyadan bəhs edilir.

Beləliklə, qeyri-bazar xidmətlərinin göstəricilərinin sabit qiymətlərlə hesablanması fiziki həcm indekslərinin hesablanması metodologiyasında zəif yer tutur. Buna görə də, milli hesabların mütəxəssisləri bütün dünyada birmənalı olaraq bu xidmətlərin sabit qiymətlərlə yenidən qiymətləndirilməsi metodlarının təkmilləşdirilməsi üzrə əlavə işlərin görülməsinə ehtiyac duyurlar.

3.2. Azərbaycan Respublikasında dövlət idarələrinin fəaliyyətinin vəziyyəti və makroiqtisadi göstəricilərlə əlaqəsinin statistik tədqiqi

XX əsrin ortalarında ən inkişaf etmiş ölkələrin çoxu iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinə ehtiyac olduğunu anladılar. Bu cür tənzimləmə qanunvericilik aktlarında və hakimiyyət orqanlarının qərarlarında əks olunan inzibati metodlarla və kreditlər, vergilər, qiymətlər və s. kimi alətlərdən istifadə olunmaqla iqtisadi metodlarla həyata keçirilə bilər. Dövlətin müdaxiləsi mövcud təbii, maddi, maliyyə, əmək resurslarından səmərəli istifadəyə imkan verir, eləcə də böhranın mənfi nəticələrini aradan qaldırır.

Azərbaycanda bazar münasibətlərinin inkişafı şəraitində dövlət qurumlarının fəaliyyəti iqtisadi fəaliyyətin tərkib hissəsidir. MHS-nə uyğun olaraq, onların fəaliyyətinin istehsal xarakteri qəbul edilir və bu cür fəaliyyətlərin nəticələri təkcə dövlət qurumları sektorunda deyil, digər sahələrdə və iqtisadiyyatda da özünü büruzə verir.

Buna görə də idarəetmə qərarları qəbul edərkən və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının prioritet istiqamətlərini müəyyənləşdirərkən dövlət qurumlarının fəaliyyətinin təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Lakin, qeyd olunduğu kimi, dövlət qurumlarının fəaliyyəti onu iqtisadiyyatın digər sektorlarının təsərrüfat subyektlərindən fərqləndirən spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu özəllik dövlətin iqtisadiyyatda oynadığı funksional roldan irəli gəlir.

"Dövlət idarələri" sektoru üçün MHS göstəriciləri dövlət qurumlarının vəziyyəti və inkişaf meyllərinin makroiqtisadi təhlilini aparmaq üçün zəruri olan əsas məlumat bazasını təşkil edir. İstehsal, bölgü və yenidən bölgü, dövriyyə, istifadə və yığım da daxil olmaqla, təkrar istehsalın müxtəlif mərhələləri barədə dövlət qurumları sektorunun MHS hesablarında çoxlu sayda qarşılıqlı məlumatın olması dövlət fəaliyyətinin hərtərəfli, dərin və çox yönlü təhlilini təmin edir.

"Dövlət idarələri" sektorunun istehsal göstəricilərinin təhlilini aparmaq üçün aşağıdakı cədvələ nəzər salmaq.

Cədvəl 1: 2005-2017-ci illər ərzində istehsal göstəriciləri, cari qiymətlərlə, milyon manatla

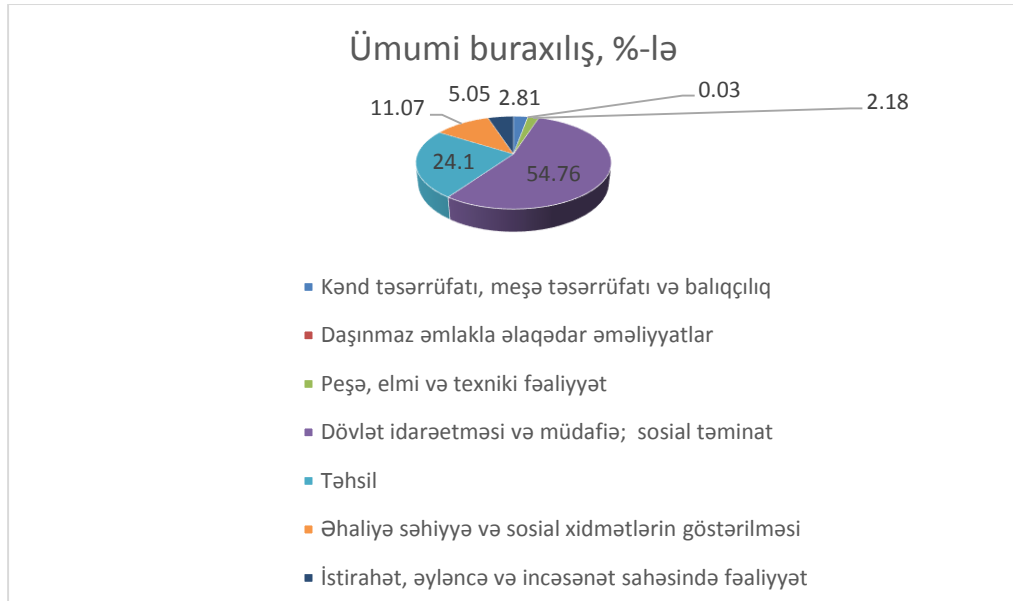
İllər	Cəmi iqtisadiyyat üzrə			“Dövlət idarələri” sektoru		
	2005	2010	2017	2005	2010	2017
Ümumi buraxılış	20252,3	57797,5	101963,2	1373,4	4113,3	7099,1
%	100	100	100	100	100	100
Aralıq istehlak	8676,3	18209,0	36629,8	520,3	1606,7	2802,0
%	42,8	31,5	35,9	37,9	39,1	39,5
Ümumi əlavə dəyər	11576,0	39588,5	65333,4	853,1	2506,6	4297,1
%	57,2	68,5	64,1	62,1	60,9	60,5

Mənbə : www.stat.gov.az [saytının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır](#)

Cədvəl 1-in məlumatlarından görüldüyü kimi, hər üç göstəricinin dinamikasında müsbət dəyişikliklər baş vermişdir. Lakin quruluş göstəricilərinə nəzər salsaq görürük ki, iqtisadiyyat üzrə aralıq istehlakın ümumi buraxılışda payı heç də sabit artmır, dövlət idarəetməsi üçün isə əksinə bu göstəricinin faizi öyrənilən dövrdə artmışdır. “Dövlət sektoru” üçün aralıq istehlakın hər 1000 manatına düşən əlavə dəyərin həcmi 2005-ci ildə 1639,6 manat, 2010-cu ildə 1560 manat, 2017-ci ildə isə 1533,6 manat təşkil etmişdir. Beləliklə, aralıq istehlakın istifadəsinin səmərəliliyi 6,5 % aşağı düşmüşdür. İstehsal hesabının İFNT üzrə bölgüsünü dairəvi diaqram vasitəsilə əks etdirmək olar.

İstehsal hesabının İFNT üzrə bölgüsünü dairəvi diaqram vasitəsilə əks etdirmək olar.

Qrafik 1: 2017-ci ildə İstehsal hesabının göstəricilərinin İFNT üzrə bölgüsü (%-lə)

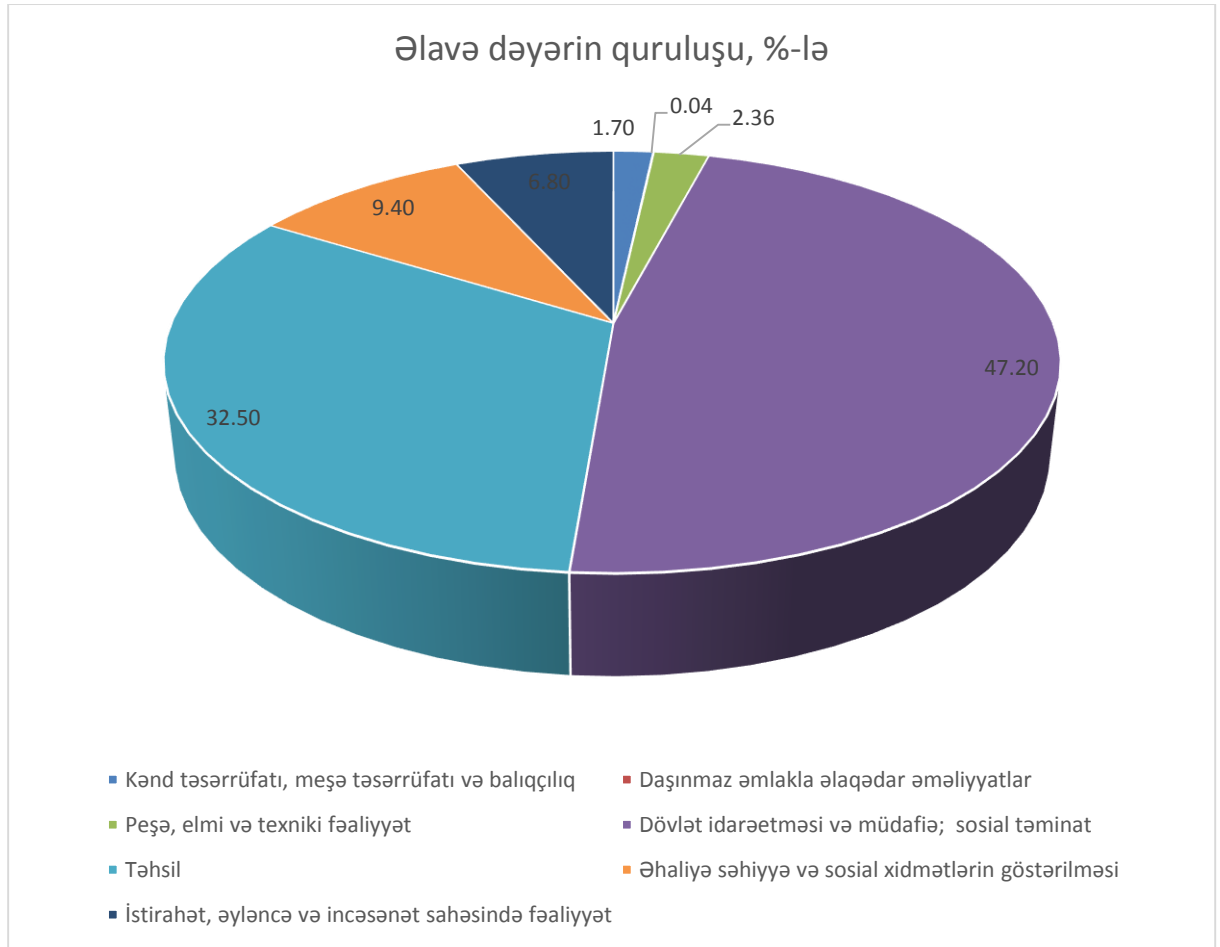
Mənbə : www.stat.gov.az məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qrafik 2: 2017-ci ildə İstehsal hesabının göstəricilərinin İFNT üzrə bölgüsü (%-lə)

Mənbə : www.stat.gov.az məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qrafik 3 : 2017-ci ildə istehsal hesabının göstəricilərinin İFNT üzrə bölgüsü (%-lə)

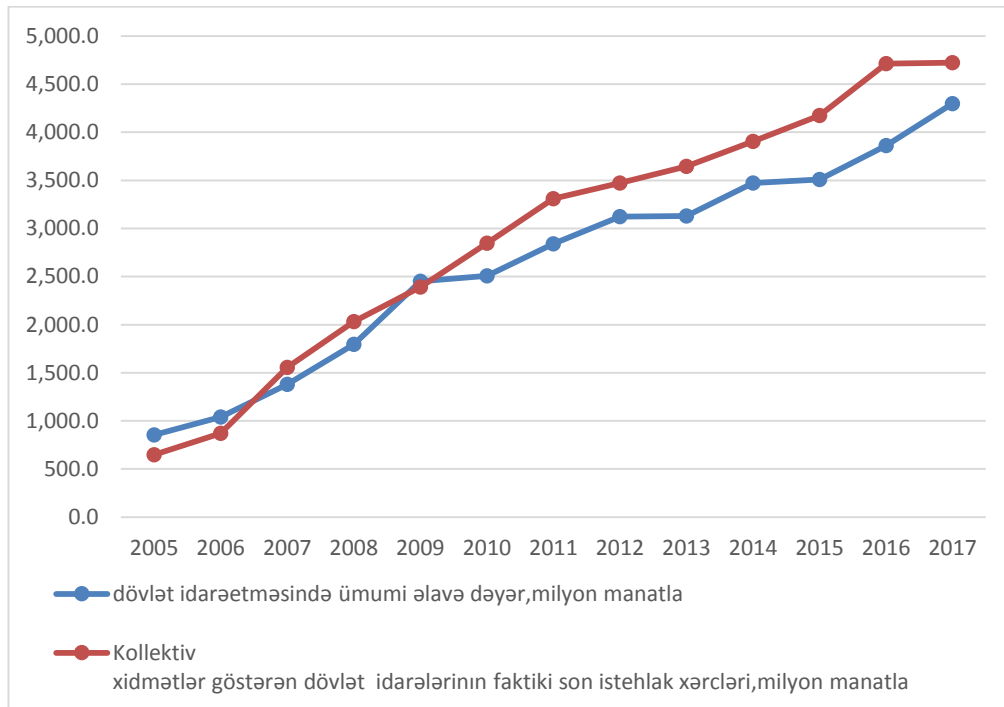

Mənbə : www.stat.gov.az məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qrafikdən görüldüyü kimi, hər üç göstəricidə ən yüksək xüsusi çəki dövlət idarəetməsi və müdafiə, təhsil, sosial təminat fəaliyyətinin payına düşür.

“Dövlət idarələri” sektorunun müvafiq göstəricilərinin zamanda inkişafını aşağıdakı qrafik daha əyani şəkildə göstərir.

Qrafik 4 : 2005-2017-ci illərdə dövlət idarəetməsinin ümumi əlavə dəyəri və faktiki son istehlakı

Mənbə : www.stat.gov.az məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qrafikdən görüldüyü kimi, hər iki göstəricidə artım meyli müşahidə olunur.

Azərbaycanın büdcə sistemində vergi daxilolmaları və rüsumların səviyyəsinə təsir edən amillərini qiymətləndirərkən dövlət idarəetməsində ümumi əlavə dəyəri və kollektiv xidmətlər göstərən dövlət idarələrinin faktiki son istehlak xərclərini izahedici dəyişən qismində nəzərə almaq lazımdır. Bunu həll etmək üçün korrelyasiya-reqressiya təhlili tətbiq edilir. Korrelyasiya-reqressiya əlaqəsinin ilk mərhələsi korrelyasiya matrisinin qurulmasıdır. Aşağıdakı cədvəldə izaholunan dəyişən büdcə gəlirlərinə dövlət idarəetməsində ümumi əlavə dəyərin və kollektiv xidmətlər göstərən dövlət idarələrinin faktiki son istehlak xərclərinin korrelyasiya əmsalları hesablanmışdır.

Cədvəl 2: Korrelyasiya cədvəli

	BÜDCƏ GƏLİRLƏRİ	FAKTIKI_SON_ISTEHLAK_XƏRCLƏRİ	ÜMUMİ_ƏLAVƏ_DƏYƏR
BÜDCƏ GƏLİRLƏRİ	1	0.9365382340790164	0.9212439467633456
FAKTIKI_SON_ISTEHLAK_XƏRCLƏRİ	0.9365382340790164	1	0.9917787587879319
ÜMUMİ_ƏLAVƏ_DƏYƏR	0.9212439467633456	0.9917787587879319	1

Mənbə : www.stat.gov.az məlumatları əsasında müəllif tərəfindən EVIEWS 10 proqram paketi vasitəsilə hesablanmışdır.

Cədvəldən görüldüyü kimi, “Dövlət idarələri” sektorunun hər iki göstəricisi büdcə gəlirlərinə müsbət təsir göstərir, lakin izahedici dəyişənlər arasında multikolleniarlıq müşahidə olunur.

Cədvəl 3: Regressiya parametrlərinin hesablanması

Dependent Variable: GELIRLER				
Method: Least Squares				
Date: 05/12/20 Time: 03:57				
Sample: 2005 2017				
Included observations: 13				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
FAKTIKI_SON_ISTEHLAK_XERCLE RI	6.037719	2.290804	2.635633	0.01330
UMUMI_ELAVE_DEYER C	2.502419	4.606683	0.543215	0.5989
	164.5811	203.9385	0.807013	0.04384
R-squared	0.880626	Mean dependent var		12832.44
Adjusted R-squared	0.856752	S.D. dependent var		5890.040
S.E. of regression	2229.272	Akaike info criterion		18.45591
Sum squared resid	49696538	Schwarz criterion		18.58628
Log likelihood	-116.9634	Hannan-Quinn criter.		18.42911
F-statistic	36.88530	Durbin-Watson stat		0.751955
Prob(F-statistic)	0.000024			

Mənbə : www.stat.gov.az məlumatları əsasında müəllif tərəfindən EVIEWS 10 proqram paketi vasitəsilə hesablanmışdır.

Aparılmış tədqiqatda determinasiya əmsalı 0,88 - ə bərabər olmuşdur. Regressiya tənliyi aşağıdakı kimi olmuşdur:

$$\text{GELIR}=164.58+2.5*\text{ELAVE_DEYER}+6.04*\text{FAKT_SON_ISTEH_X}.$$

Beləliklə, modeldən belə nəticəyə gəlmək olar ki, əlavə dəyər 1 manat artanda büdcə gəliri 2,5 manat, faktiki son istehlak 1 manat artdıqda isə, asılı dəyişən 6,04 manat artar. Lakin reqressiya parametrlərini yoxlayarkən, əlavə dəyərin az əhəmiyyətli təsir gücünə malik olması üzə çıxır ($p=0,5989$). Buna səbəb X_1 və X_2 arasında əlaqənin sıxlığının güclü olması da ola bilər.

Beləliklə, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin həcmi artırmaq üçün istehsal fəaliyyətinin bütün sahələrini eyni dərəcədə inkişaf etdirmək zəruridir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dissertasiya işində müəllif ilk dəfə milli hesablar sisteminin məlumatları əsasında Azərbaycanın dövlət idarələrinin fəaliyyətini hərtərəfli təhlilinin nəzəri, metodoloji və praktiki problemlərini araşdırır. Dövlət fəaliyyətinin ölçüsü, struktur dəyişiklikləri, dinamikası və s. üzrə kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə əsaslanan təhlil metodları və texnikası hazırlanmışdır. İşdə təhlilin konsepsiyası göstərilmişdir, göstəricilərin sabit qiymətlərlə yenidən qiymətləndirmə üsulları təqdim edilmişdir, habelə məlumatların kompleks təhlili aparılmışdır. Dövlət qurumlarının fəaliyyətinin təhlili üçün ümumi metodologiyanın inkişafı üçün təkliflər irəli sürülmüş, təhlilin mərhələləri və istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Bununla yanaşı, dissertasiyada Azərbaycanın "Dövlət İdarələri" sektorunun MHS göstəriciləri və 2005-2017-ci illəri əhatə edən milli hesablarının vahid cədvəli əsasında aparılmış hesablamaların nəticələri əks olunur. Burada statistik təhlil, korrelyasiya-reqressiya təhlili də aparılmışdır.

Dissertasiya işinin sonunda aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- 2005-2017-ci illər ərzində "Dövlət idarələri" sektorunun istehsal göstəricilərinin dinamikasında müsbət dəyişikliklər baş vermişdir. Mütləq ifadədə ümumi buraxılış, aralıq istehlak, ümumi əlavə dəyər kimi göstəricilərin hər birisinin həcmində həm iqtisadiyyat, həm də ayrıca sektor üzrə artım meyli müşahidə olunur.

- "Dövlət idarələri" sektorunun və bütövlükdə iqtisadiyyatın İstehsal hesabının quruluş göstəricilərini müqayisə etsək görürük ki, iqtisadiyyat üzrə aralıq istehlakın ümumi buraxılışda payı heç də sabit artmır, dövlət idarəetməsi üçün isə əksinə bu göstəricinin faizi öyrənilən dövrdə artmışdır. "Dövlət sektoru" üçün aralıq istehlakın hər 1000 manatına düşən əlavə dəyərin həcmi 2005-ci ildə 1639,6 manat, 2010-cu ildə 1560 manat, 2017-ci ildə isə 1533,6 manat təşkil etmişdir.

- 2005-2017-ci illər ərzində aralıq istehlakın istifadəsinin səmərəliliyi 6,5% aşağı düşmüşdür ki, bu da bu sektorun fəaliyyətinin mənfə göstəricisidir.

- “Dövlət idarələri” sektorunun xərclərinin ən yüksək xüsusi çəkisi idarəetmə, müdafiə, təhsil, sosial təminat kimi sahələrin payına düşür.

- Aşağıdakı cədvəldə izaholunan dəyişən büdcə gəlirlərinə dövlət idarəetməsində ümumi əlavə dəyərin və kollektiv xidmətlər göstərən dövlət idarələrinin faktiki son istehlak xərclərinin korrelyasiya əmsalları hesablanmışdır.

- büdcə gəlirlərinə dövlət idarəetməsində ümumi əlavə dəyərin və kollektiv xidmətlər göstərən dövlət idarələrinin faktiki son istehlak xərclərinin təsirini öyrənmək məqsədilə korrelyasiya-reqressiya metodundan istifadə edilmişdir. ÜDM tərkib hissəsi olan bu göstəricilər büdcə gəlirlərinə 88% təsir edirlər, yəni yüksək təsiretmə qabiliyyətinə malikdirlər.

- qurulmuş reqressiya modelindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, əlavə dəyər 1 manat artanda büdcə gəliri 2,5 manat, faktiki son istehlak 1 manat artdıqda isə, asılı dəyişən 6,04 manat artar.

Yuxarıda qeyd edilənləri yekunlaşdıraraq bildirmək istərdik ki, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi qarşısında prioritet vəzifə kimi MHS üçün məlumatların hazırlanması, dövlət qurumlarının fəaliyyəti haqqında statistik məlumatların toplanması və emalı keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsi, statistik müşahidənin yeni metodlarının müəyyənləşdirilməsi və dövlət idarəetməsi daxil olmaqla bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının MHS göstəriciləri hesablaması çıxış edir.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı -1995
2. Azərbaycanın milli hesabları, ARDSK. Bakı – 2019
3. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. ARDSK. Bakı-2018
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişaf Dövlət Proqramlarının (2004-2008, 2009-2013, 2014-2018-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında Fərmanı, Bakı-2004. Bakı-2009, Bakı-2014
5. Həsənlı Y.H. Azərbaycan iqtisadiyyatının sahələrarası əlaqələrinin modelləşdirilməsi, monoqrafiya. Bakı-2011
6. Hacıyev S.M. Statistikanın ümumi nəzəriyyəsi. Dərslık. Bakı, 2005
7. Əliyev Ə.İ. Statistika.Dərs vəsaiti. Bakı, 2013
8. Əliyev Ə.İ Statistikanın nəzəriyyəsi. Dərs vəsaiti, Bakı, 2010
9. Teymurova V.E. Maliyyə və bank statistikasını. Dərs vəsaiti, Bakı, 2014.
10. Yaqubov S.M., Məmmədov A.C. Sosial- iqtisadi statistika. Dərslık. Bakı, 2011
11. Yaqubov S.M. Əliyev Ə.İ. Statistika, Dərslık. Bakı, 2015

Rus dilində

1. Башкатов Б.И. Международная статистика, М,2013
2. Башкатов Б.И, Назарова О.В. Система национальных счетов: теоретические основы и задачи. /М. 2015
3. Есипова. Э.Ю. Система национальных счетов: краткий курс, финансы и статистика, 2010
4. Иванов Ю.Н., Карасева Л.А. и др. Система национальных счетов - инструмент макроэкономического анализа. Учеб. пособие под ред. Ю.Н.Иванова.1996

5. Курашева Т. Основы международной социально-экономической статистики, Из-во: МГИМО - Университет, 2011
6. Курс социально – экономической статистики. Учебник для вузов (Под ред. М.Г.Назарова). М. 2010
7. Липе. П.Экономическая статистика, Стат. Очерки, Т.1. – ФСУГермании,1995
8. Микроэкономическая статистика. Учебник. (Под ред. С.Д.Ильенковой) - М. Финансы и статистика, 2004
9. Мэнкью Н. Г. Принципы макроэкономики : пособие для вузов / Н. Г. Мэнкью. – 4-е изд. – СПб.: Изд. "Питер" , 2010
- 10.Новиков М.М., Теслюк И.Ю. Макроэкономическая статистика, Минск БГЭУ, 1996
- 11.Основы национального счетоводства. Учебник / Под ред. Ю. Н. Иванова, ИНФРА,М,2005
- 12.Образцова О., Копейкина. О. Система национальных счетов, М, 2008
- 13.Рябова. М.А.Анализ финансовой отчетности : учебно-практическое пособие / М. А. Рябова. – Ульяновск : УлГТУ, 2011
- 14.Система национальных счетов 2008. ЕС, МВФ, ОЭСР, ООН, ВБ. Нью-Йорк. 2012
- 15.Статистика.Учебник для \ вузов. (Под ред. Елисеевой). М., 2004
- 16.Суринов. А.Е.Статистика.Учебник. Издатель: РАГС, 2011
- 17.Теория статистики. Учебник. Под ред. проф. Р.А. Шмойловой. М.2010
- 18.Экономическая статистика. Учебник / Под ред. Ю.Н.Иванова – М,ИНФРА- М, 2012
- 19.Экономика и статистика фирм. Учебник. Под. ред. С. Д. Ильенковой. М

İngilis dilində

1. Sustainable Infrastructure for Low-Carbon Development in Central Asia and the Caucasus. Hotspot Analysis and Needs Assessment. OECD publishing.2019

2. James T.McClave, P. George Benson, Terry Sincich. Statistics for business and economics. 2014

3. Mark L. Berenson, David M. Levine, Timothy C. Krehbiel. Basic Business Statistics: Concepts and Applications, 2012

İnternet resursları

4. <http://www.stat.gov.az/>
5. <https://unstats.un.org/>
6. <http://www.economy.gov.az/>
7. <http://newtimes.az/az/economics/33/>
8. <https://www.oecd-ilibrary.org/>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: 2005-2017-ci illər ərzində istehsal göstəriciləri, cari qiymətlərlə, milyon manatla	54
Cədvəl 2: Korrelyasiya cədvəli	58
Cədvəl 3: Reqressiya parametrlərinin hesablanması	58

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Dövlət idarəetməsi sektorunun son istehlakı, əlavə dəyər və xərcləri	38
Sxem 2: “Dövlət idarələri” sektorunun İstehsal hesabı	41
Sxem 3: «Dövlət idarələri» sektorunun gəlirlərinin yaranması hesabı	43

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: 2017-ci ildə İstehsal hesabının göstəricilərinin İFNT üzrə bölgüsü	55
Qrafik 2: 2017-ci ildə İstehsal hesabının göstəricilərinin İFNT üzrə bölgüsü	55
Qrafik 3: 2017-ci ildə İstehsal hesabının göstəricilərinin İFNT üzrə bölgüsü	56
Qrafik 4: 2017-ci ildə İstehsal hesabının göstəricilərinin İFNT üzrə bölgüsü	57